

२९

म. ग्रं. सं. ठाणे

निष्प

लेखक श. व. दादोबा

सन

१८८५

पेडुरंग

ग्रहालय क्रमांक

पुस्तकाचें नांव मराठी भेषु व्याकरण

४७

२९

४७

मराठी भेषु व्याकरण.

(मा. धा.)

महाराष्ट्र शासन
Department of Public Instruction, Bombay.

A

रामा. व्या.
१०२

DIMENTARY MARÁTHÍ GRÁMMAR

BY

RÁO BAHÁDUR DÁDOBÁ PÁNDURANG.

AUTHOR OF A LARGE MARÁTHÍ GRAMMAR, WITH A
SUPPLEMENT, &c. &c.

FOURTEENTH EDITION. 50,000 Copies.

Registered for Copy-right under the Government of India's
Act XXV of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1885.

(All rights reserved.)

Price One Anna.

BOMBAY:

PRINTED AT THE INDIAN PRINTING PRESS

मुंबई इलाख्यातील सरकारी विद्याशाळाखाते.

मराठी लघु व्याकरण.

हं

रावबहादूर दादोबा पांडुरंग

यांणी केले.

आवृत्ति चौदावी.—१०,००० प्रती.

—०००००—

या पुस्तकाची मालकी सन १८६७ च्या २५ व्या आ-
कडाप्रमाणे नोंदली आहे.

मुंबई:

गवर्नमेंट सेंट्रल बुक डीपो.

इसवी सन १८८५.

या पुस्तकासंबंधी सर्व अधिकार सरकाराने आपणाकडे ठेविले आहेत.

किंमत एक आणा.

मुंबईत
इंडियन प्रिंटिंग छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना.

पहिल्या शिकणारांस व लहान मुलांस माझ्या मोठ्या व्याकरणाची समजूत पाडण्यास शिक्षकांस फार कठीण पडते, ह्मणोन पुष्कळ दिवसां पासून बोभाट चालत होता. या करतां त्याच व्याकरणाचा संक्षेप केला असतां तो बोभाट राहणार नाही, असा विचार करून विद्याखात्यांतिल अधिकाऱ्यांनीं मलाच तें काम करायास सांगितलें; त्या वरून संतोषानें हें पुढील संक्षिप्त व्याकरण म्यां रचिलें आहे आणि त्याचें नांव लघु व्याकरण असें ठेविलें आहे. मोठ्या व्याकरणांत जो सर्व प्रकरणांवर विस्तार केला आहे तो मात्र यांत काढून टाकिला आहे, परंतु बहुतकरून तीं सारीं प्रकरणें संक्षिप्त रूपानें यांत आणिलीं आहेत; आणि त्यांच्या मूळपीठिकांचें ज्ञान लहान विद्यार्थ्यांस थोड्या आयासानें व्हावें अशा सोप्या रीतीनें तीं सारीं प्रकरणें सांगितलीं आहेत. पुष्कळ वर्षां पासून मोठ्या व्याकरणाची पद्धति बहुधा सर्वत्र चालत आली आहे, ह्मणोन संतोषानें तिचेंच एथें म्यां अनुसरण केलें आहे.

मु० मुंबई, ता० २१ वी नवेंबर, सन १८६५. दा० पां०.

अकरावी आवृत्ति.

या पुस्तकाची दहावी आवृत्ति माझ्या परोक्ष कोणी तपासली ती नकळे. तींत पुष्कळ अशुद्धें व मजकुराची असंगतिही आढळली. तीं सर्व म्यां ईत नीट करून ही आवृत्ति तपासली आहे.

२५ वी सप्टेंबर, सन १८७९.

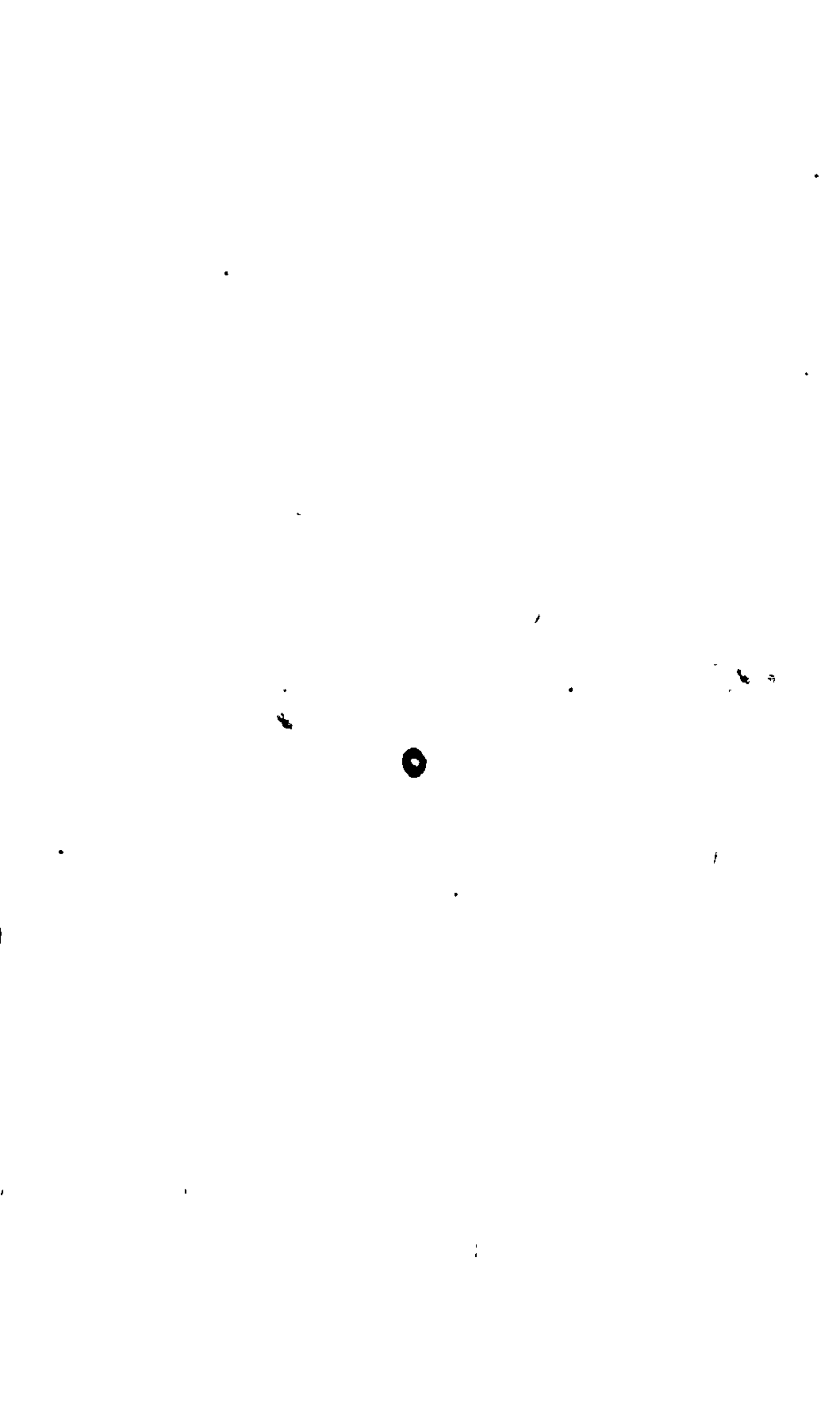
दा० पां०.

बारावी आवृत्ति.

सदर प्रमाणें.

मु० मुंबई, १२ जून, सन १८८२.

दा० पां०.

मराठी लघु व्याकरण.

१. शुद्ध कसें बोलावें, आणि शुद्ध कसें लिहावें; तसेंच, हें शुद्ध कां, आणि हें अशुद्ध कां, हें व्याकरण शिकल्यानें समजतें.

२. व्याकरणाचे मुख्य भाग तीन आहेत; ते हे-वर्ण-विचार, शब्दविचार, आणि वाक्यरचना.

वर्णविचार.

३. वर्णविचारान्त अक्षरांचा आणि त्यांच्या अवयवांचा विचार सांगितला असतो.

४. वर्ण हणजे अ पासून झ पर्यंत जीं मूळ अक्षरें यांतून प्रत्येक.

५. वर्णां मध्ये दोन भेद आहेत-स्वर आणि व्यंजन.

६. ज्यांच्या साहाय्यानें अक्षर सिद्ध होतें ते स्वर.

७. स्वरा वांचून ज्यांचा पूर्ण उच्चार होत नाही तीं व्यंजनें.

८. स्वर सोळा आहेत;-अ, आ, इ, ई, इ० अः पर्यंत.

९. यांत-अ, इ, उ, ऋ, लृ, हे ऋस्व स्वर.

१०. आ, ई, ऊ, ऋ, लृ, हे दीर्घ स्वर.

११. ए, ऐ, ओ, औ, हे संयुक्त स्वर.

१२. अं हा अनुस्वार, आणि अः हा विसर्ग. अनुस्वार आणि विसर्ग समजण्या करतां अ या अक्षरा वर (°)

आणि अ च्या पुढें (:) अशा खुणा करून दाखवितात.

१३. यांत ऋ, ॠ, लृ, लृ, हे स्वर निवळ मराठी शब्दांत येत नाहीत.

१४. व्यंजनें चौतीस आहेत;—क, ख, ग, घ, ङ, इ० पासून लृ पर्यंत.

१५. व्यंजनांचा पूर्ण उच्चार होत नाही, ह्मणोन तीं क्, ख्, च्, त्, म्, अशीं लिहून दाखवितात.

१६. क् या व्यंजनास अ हा स्वर मिळविला ह्मणजे क असें पूर्ण उच्चाराचें अक्षर होतें; तसेंच त्यास आ मिळविला असतां का, इ मिळविला असतां कि, उ मिळविला असतां कु, इ० अशीं अक्षरे होतात.

सारे स्वर मिळवून एक बाराखडी लिहून दाखवितो.

क, का, कि, की, कु, कू, कृ, कृ, कल, कल

के, कै, को, कौ, कं, कः.

यांत बहुधा ऋ, ॠ, लृ, लृ, हे स्वर व्यंजनांशीं मिळवून दाखविण्याची वहिवाट नाही, ह्मणोन या पंक्तीस बाराखडी असें नांव आहे.

१७. क्ष आणि ज्ञ हीं जोडाक्षरे आहेत. क् आणि ष् मिळून क्ष् होतो, ज् आणि ञ् मिळून ज्ञ् होतो.

१८. क पासून म पर्यंत जे वर्ण त्यांचे पांच वर्ग केले आहेत; ते असे—क ख ग घ ङ;—च छ ज झ ञ;—ठ ड ढ ण;—त थ द ध न;—प फ ब भ म. यांस अनुक्रमें, कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, इ० ह्मणतात; आणि पुढें राहिलेले य, र, ल, व, यांस एरें यवर्ग, आणि श, ष, स, ह, ळ, यांस शवर्ग* असें उगीच संज्ञां करतां झटलें आहे.

* माझ्या मोठ्या व्याकरणाच्या पूर्णिकेंत यांच्या विस्तारा शास्त्रसंज्ञा दाखविल्या आहेत.

जोडाक्षरें.

१९. दोन अथवा अधिक व्यंजनें जोडून जें एक अक्षर होतें त्यास जोडाक्षर ह्मणावें; जसें-क, घ, स्य, प्रा, श्री, इ०.

२०. कित्येक जोडाक्षरांचा आकार मूळ अक्षरांच्या आकाराहून कांहींसा निराळा असतो, ह्मणोन तीं ओळखतां येत नाहींत; त्यांतून कित्येक एथें दाखवितों.

क्व, व्र, क्र, त्त, स्र, स्त्र, द्य, ह्य, श्र, इ०.

२१. र् या व्यंजनास जें अक्षर जोडायार्चें त्याच्या आध्यावर अशी खूण करितात; ईस रेफ ह्मणतात. जसें-
व्र, क्व, त्र्य, इ०.

स्थानविचार.

२२. मुखाच्या ज्या स्थाना पासून जो वर्ण निघतो तें त्या वर्णाचें स्थान होय.

२३. हीं स्थानें आतां सांगतोः—

अ, आ, कवर्ग, आणि य यांचें कंठस्थान.

इ, ई, चवर्ग, आणि ष, श, यांचें तालुस्थान.

उ, ऊ, पवर्ग, यांचें ओष्ठस्थान.

ऋ, ॠ, टवर्ग, आणि र्, ए, ल्, यांचें मूर्द्धास्थान.

लृ, लॄ, तवर्ग, आणि ल्, स्, यांचें दंतस्थान.

ए, ऐ, यांचें दंततालुस्थान.

ओ, औ, यांचें कंठौष्ठस्थान.

व, यांचें दंतौष्ठस्थान.

२४. नाकांतून जो स्वराचा उच्चार निघतो त्यास अनुस्वार, आणि असा ज्या वर्णाचा उच्चार असतो त्यास अनुनासिक वर्ण ह्मणतात; जसें-अँ, आँ, ईँ, उँ, इ०.

याचा बारीक भेद मोठ्या व्याकरणा वरून समजून घ्यावा.

१३. यांत ऋ, ॠ, लृ, लॄ, हे स्वर निवळ मराठी शब्दांत येत नाहींत.

१४. व्यंजनें चौतीस आहेत;—क, ख, ग, घ, ङ, इ० पासून ल पर्यंत.

१५. व्यंजनांचा पूर्ण उच्चार होत नाहीं, ह्मणोन तीं क, ख, च, न्, म्, अशीं लिहून दाखवितात.

१६. क् या व्यंजनास अ हा स्वर मिळविला ह्मणजे क असें पूर्ण उच्चारार्चें अक्षर होतें; तसेंच त्यास आ मिळविला असतां का, इ मिळविली असतां कि, उ मिळविला असतां कु, इ० अशीं अक्षरे होतात.

सारे स्वर मिळवून एक बाराखडी लिहून दाखवितां.

क, का, कि, की, कु, कू, कृ, कृ, क्ल, क्ल
के, कै, को, कौ, कं, कः.

यांत बहुधा ऋ, ॠ, लृ, लॄ, हे स्वर व्यंजनांशीं मिळवून दाखविण्याची वहिवाट नाहीं, ह्मणोन या पंक्तीस बाराखडी असें नांव आहे.

१७. क्ष आणि ज्ञ हीं जोडाक्षरे आहेत. क् आणि ष् मिळून क्ष् होतो, ज् आणि ञ् मिळून ज्ञ् होतो.

१८. क पासून म पर्यंत जे वर्ण त्यांचे पांच वर्ग केले आहेत; ते असे—क ख ग घ ङ;—च छ ज झ ञ;—ट ठ ड ढ ण;—त थ द ध न;—प फ ब भ म. यांस अनुक्रमें, कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, इ० ह्मणतात; आणि पुढें राहिले ते य, र, ल, व, यांस एथे यवर्ग, आणि श, ष, स, ह, ळ, यांस शवर्ग* असें उगीच संज्ञां करतां झटलें आहे.

* माझ्या मोठ्या व्याकरणाच्या पूरणिकेंत यांच्या विस्तारानें शास्त्रसंज्ञा दाखविल्या आहेत.

जोडाक्षरें.

१९. दोन अथवा अधिक व्यंजनें जोडून जें एक अक्षर होतें त्यास जोडाक्षर ह्मणावें; जसें—क, व, स्य, प्रा, श्री, इ०.

२०. कित्येक जोडाक्षरांचा आकार मूळ अक्षरांच्या आकाराहून कांहींसा निराळा असतो, ह्मणोन तीं ओळखता येत नाहींत; त्यांतून कित्येक एथें दाखवितों.

क्त, त्र, क्र, त्त, स्र, स्त्र, व, ह्य, श्र, इ०.

२१. र् या व्यंजनास जें अक्षर जोडायार्चें त्याच्या माथ्या वरः अशी खूण करितात; ईस रेफ ह्मणतात. जसें—
र्म, र्क, र्त्य, इ०.

स्थानविचार.

२२. मुखाच्या ज्या स्थाना पासून जो वर्ण निघतो तें त्या वर्णाचें स्थान होय.

२३. हीं स्थानें आतां सांगतोः—

अ, आ, कवर्ग, आणि य यांचें कंठस्थान.

इ, ई, चवर्ग, आणि ष, श, यांचें तालुस्थान.

उ, ऊ, पवर्ग, यांचें ओष्ठस्थान.

ऋ, ॠ, टवर्ग, आणि र्, ष्, ल्, यांचें मूर्द्धस्थान.

लृ, लॄ, तवर्ग, आणि ल्, स्, यांचें दंतस्थान.

ए, ऐ, यांचें कंठतालुस्थान.

ओ, औ, यांचें कंठौष्ठस्थान.

व, यांचें दंतौष्ठस्थान.

२४. नाकांतून जो स्वराचा उच्चार निघतो त्यास अनुस्वार, आणि असा ज्या वर्णाचा उच्चार असतो त्यास अनुनासिक वर्ण ह्मणतात; जसें—अँ, आँ, ईँ, उँ, इ०.

याचा बारीक भेद मोठ्या व्याकरणा वरून समजून घ्यावा.

२५. स्वर उच्चारतां जो मध्येच त्यास घोंटाळा देता, त्यास विसर्ग झणतात; जसें-अः, कः, मिः, उः, इ०. मराठीत विसर्ग नाही.

तथापि छिः, थुः, अँः, हे मराठी शब्द उच्चारणास कधी विसर्ग लागतो.

२६. व्यंजनांच्या वर्गांतले जे शेवटले वर्ण ङ्, ञ्, ण्, न्, म्, यांची त्या त्या वर्गांचीं स्थाने असून आगळी यांची सर्वांचे नासिकास्थानहि आहे. हे अनुनासिक वर्ण होत.

अनुस्वाराचा उच्चार करिताना त्या अनुस्वारा पुढले जें व्यंजन त्या व्यंजनाच्या वर्गातील शेवटले जें अनुनासिक त्याचे मध्ये उच्चारण करावे लागते; जसें-तंग यांत अनुस्वारा पुढला जो ग, त्याच्या वर्गातील अनुनासिक ङ् याचा मध्येच उच्चार होतो, झणजे तङ् असा त्या अनुस्वाराचा उच्चार होतो; याच प्रमाणे-रंक, तंटा, पंडित, धंदा, कुंभार, इ० शब्दांत अनुस्वाराच्या पुढील वर्णाच्या धोरणा प्रमाणे निरनिराळा उच्चार जाणावा.

य, र, ल, व, श, ष, स, ह, हे वर्ण पुढे असता मागील अनुस्वाराच्या मूळच्या उच्चारान्त काहीं फेर होतो; जसें-संयोग, संरक्षण, संलग्न, भंवरा, संशय, संसार, संहार, इ०.

२७. मराठी शब्दांच्या शेवटी अनुस्वार असता त्यांचे अनुनासिक उच्चारण होतें; जसें-कां, तूं, तें, जां, तळें, इ०.

संधिविचार.

२८. दोन वर्ण जेथें सांधतात, झणजे एकांत एक मिळून जातात, तेथें त्या वर्णांचा संधि झणतात; जसें-वस्त्रान्न या शब्दांतल वस्त्र शब्दाचा शेवटला अ वर्ण, आणि अन्न शब्दाचा पहिला अ वर्ण, हे दोन एकांत एक मिळून आ होऊन वस्त्रान्न असा शब्द झाला आहे; यांत आ हा यांचा संधि जाणावा.

याच प्रमाणें—राम + आश्रय = रामाश्रय.

गंगा + अर्पण = गंगार्पण.

राजा + आज्ञा = राजाज्ञा.

हरि + इच्छा = हरीच्छा.

भानु + उदय = भानूदय.

२९. जेथें दोन स्वर सांधतात तेथें स्वरसंधि झणतात.

३०. जेथें दोन व्यंजनें सांधतात तेथें व्यंजनसंधि झणतात.

हे संधि संस्कृत शब्दांत होतात; मराठी शब्दांत होत नाहीत; तथापि मराठी भाषेंत संधि झालेले संस्कृत व इतर शब्द पुष्कळ येतात, ह्मणोन त्यां विषयी थोडक्यांत मुख्य मुख्य नियम सांगतो.

३१. एका जातीचे स्वर मागे पुढें असले तर त्यांचा संधि त्यांच्याच दीर्घ स्वरांत होता.

याची उदाहरणें वर दिली आहेत.

३२. एका जातीचे स्वर जर नसले तर त्यांचे संधि येणें प्रमाणें होतात—

स्वर.	संधि.	उदाहरणें.
अ, आ, + इ, ई,	ए	मुखेंदु, सुरेश्वर, महेश्वर.
अ, आ, + उ, ऊ,	ओ	शतोष्ण, गंगोदक.
अ, आ, + ए,	ऐ	एकैक.
अ, आ, + औ,	औ	गंगौघ, भवौषध.

स्वरसंधीचे आणखी नियम, आणि व्यंजनसंधीचे सारे नियम ज्ञानायाचे असल्यास माझ्या मोठ्या व्याकरणातलें संधिप्रकरण पहावें.

शब्दविचार.

३३. ज्या पासून कांहीं अर्थ उत्पन्न होतो तो शब्द (पहा मो० व्या० नि० ५१, पृ० २०). शब्दांच्या योगानें भाषा होत्ये.

३४. शब्द दोन प्रकारचे असतात; सिद्ध आणि साधित.

३५. जे शब्द इतर शब्दां पासून निघाले नसतात ते सिद्ध शब्द; जसें—लांकूड, धोंडा, हात, पाय, तोंड, इ०.

३६. जे शब्द इतर शब्दां पासून साधतात, ते साधित शब्द होत; जसें—लांकडी, धोंडकोड्या, हातचें, तोंडचें, विद्वान्, शास्त्री इ०

३७. या साधित शब्दांचा सामासिक झणोन आणखी एक प्रकार आहे. दोन अथवा अधिक शब्दांचा समास होऊन, झणजे कांहीं अर्थ ठेवून ते मिळून, जो एक शब्द होतो, तो सामासिक शब्द झणावा; जसें—आईबाप, बहिणभाऊ, विटीदांडू, साखरभात, चक्रपाणि, इ०.

३८. आणखी शब्दांचे सविभक्तिक आणि अविभक्तिक अथवा अव्यय असे दोन भेद आहेत.

३९. ज्या शब्दां वरून विभक्तींचीं कार्ये होतात, झणजे ज्यांस विभक्ति लागतात, ते सविभक्तिक शब्द; जसें—राम, घर, मीं, तूं, जाणें, येणें, इ०.

४०. ज्या शब्दां वरून विभक्तींचीं कार्ये होत नाहींत, झणजे ज्यांस विभक्ति लागत नाहींत, ते अविभक्तिक शब्द अथवा अव्ययें जाणावीं; जसें—आणि, जर, सटकन, खालीं, वर, जात, येत, इ०.

४१. मराठी भाषेंत शब्दांच्या आठ जाती आहेत; त्यांत सविभक्तिकांत चार,—नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद; आणि अविभक्तिकांत अथवा अव्ययांत चार;—क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी, आणि केवलप्रयोगी.

११ रे-मा-व्या.

१०२

४२. नाम ह्रणजे प्रत्येक पदार्थाचें नांव; जसें-माणूस, पोथी, लेखणी, राग, मन, इ०.

४३. सर्वनाम ह्रणजे नामाचा वारंवार उच्चार न व्हावा ह्रणोन केव्हां केव्हां त्या नामाच्या ठिकाणीं जो शब्द येतो तो; जसें-मीं, तूं, तो, हा, जो, असें, कोण, इ०.

४४. विशेषण ह्रणजे नामाचा गुण दाखविणारा जो शब्द तो; जसें-बरा, वाईट, काळा, गौरा, लंगडा, शहाणा, मूर्ख, इ०.

४५. क्रियापद ह्रणजे ज्या शब्दें करून कोणत्याही क्रियेचा अथवा स्थितीचा बोध होतो तो शब्द; जसें-करणें, बोलणें, चाळणें, निजणें, असणें, इ०.

४६. क्रियाविशेषण ह्रणजे ज्या शब्दें करून क्रियांच्या गुणांचा अथवा प्रकारांचा बोध होतो तो शब्द; जसें-हळू, झटकन, लौकर, फडफड, इ०.

४७. उभयान्वयी ह्रणजे ज्या शब्दाच्या योगें करून दोन शब्द अथवा दोन वाक्यें यांचा अन्वय होतो; जसें-आणि, व, जर, तर, परंतु, इ०.

४८. शब्दयोगी ह्रणजे ज्या शब्दाचा प्रयोग नामवाचक शब्दा वरून होतो, आणि ज्या नामवाचक शब्दाशीं याचा संबंध असतो, त्याचें याच्या योगानें सामान्यरूप होतें; जसें-वर, खालीं, कडे, मध्यें, पुढें, मागें, समोर, इ०. यांत शुद्ध शब्दयोगी अव्यय ह्रणोन एक उपभेद आहे, त्याच्या योगानें हें सामान्यरूप होत नाहीं.

४९. केवलप्रयोगी ह्रणजे ज्या शब्दाच्या योगानें

मनाच्या उद्गाराचा बोध होतो तो शब्द; जसे—अहा, छिः
वाहवा, अँ, बबब, इ०.

नामविचार.

५०. नाम झणजे प्रत्येक पदार्थाचें नांव; जसे—मनुष्य,
पोथी, लेखणी, राग, मन, इ०.

मग त्या पदार्थाचें ज्ञान इंद्रियांस होऊ, अथवा मनासच होऊ,
घोडा प्रत्यक्ष डोळ्याने पाहता येतो; शब्द कानाने ऐकता येतो;
गोडी जिभेने कळत्ये; परंतु—आनंद, दुःख, लोभ, हेवा, हे मनावि
विकार मनासच समजतात; तथापि हीं सारीं नामे होत.

५१. नामांत सामान्य, विशेष, आणि भाववाचक,
असे तीन भेद आहेत.

५२. नामांस लिंग, वचन, आणि विभक्ति, हीं असतात.

५३. सामान्य नाम झणजे जातिवाचक शब्द, ज्यांत
त्या जातीचा धर्म अनेकां वर असतो; जसे—मनुष्य, झाड,
जनावर, घर, इ०.

यांत मनुष्य झग्लें झणजे सारीं मनुष्यें, एकच मनुष्य नाहीं; हा
जातिवाचक शब्द होय.

५४. विशेष नाम झणजे एक एक व्यक्तीचा वाचक
जो शब्द तो; जसे—रामा, गोविंद, काशी, गंगा, इ०.

यान—रामा, गोविंद, गंगा, हीं एक एक व्यक्ति होय. ठेविलेलीं
जितकीं नामे तितकीं सारीं विशेष नामे जाणावीं.

५५. पदार्थाचा भाव अथवा धर्म ज्या नामांनीं जाणिला
जातो तीं सारीं भाववाचक नामे जाणावीं; जसे—मनुष्यपण,
देवपण, नीचपण, माणुसपण, मोठाई, गुलामी, शत्रुत्व, मित्रत्व,

रसिकता, कोमलता, क्रौर्य, माधुर्य, इ०. हे साधित शब्द जाणावे.

५६. नामास लिंग, वचन, आणि विभक्ति हीं असतात.

लिंगविचार.

५७. नाममात्रास लिंग असतें. लिंगें तीन आहेत.—
पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, आणि नपुंसकलिंग.

५८. ज्या नामा वरून पुरुष जातीचा बोध होतो, अथवा ज्यास तो हें सर्वनाम लागतें, त्या नामाचें पुल्लिंग जाणावें; अथवा तीं नामें पुल्लिगीं आहेत असें झणावें; जसें—पुरुष, घोडा, बैल, आंबा, खांब, पेरू, इ०.

५९. ज्या नामा वरून स्त्रीजातीचा झणजे बायको जातीचा बोध होतो, अथवा ज्यास ती हें सर्वनाम लागतें, त्या नामाचें स्त्रीलिंग जाणावें; अथवा तीं नामें स्त्रीलिगीं आहेत असें झणावें; जसें—बायको, गाय, घोडी, चिंच, दऊत, लेखणी, इ०.

६०. ज्या नामा वरून पुरुष जातीचा अथवा स्त्रीजातीचा बोध होत नाही, परंतु बाकी राहिलेल्या नपुंसक जातीचा बोध होतो, झणजे ज्यास ते हें सर्वनाम लागतें, त्याचें नपुंसकलिंग जाणावें; अथवा तीं नामें नपुंसकलिगीं आहेत असें झणावें; जसें—मूल, वासरू, पाखरू, घर, पान, फूल, दही, लोणी, केळें, इ०.

या भाषेन निर्जाव पदार्थांची वाचक जीं नामें त्यास अशीं लिंगें मानिली आहेत, झणोन साऱ्या नामांची लिंगें समजणें कठीण पडतें.

६१. हीं लिंगें समजण्याची सोपी रीत अशी आहे कीं, ज्या नामाच्या मागे तो हें सर्वनाम लागतें त्याचें पुल्लिंग, ती

लागते त्याचें स्त्रीलिंग, आणि ते लागते त्याचें नपुंसकलिंग;
जसें—तो आंबा, ती लेखणी, ते घर, इ०.

६२. कित्येक प्राणिवाचक पुल्लिंग नामांस पुढें ईण प्रत्यय लाविला द्वणजे त्याच प्राण्याच्या स्त्रीजातीचीं वाचक अशीं नामें होतात; जसें—

पु०	स्त्री०
सुतार	सुतारीण.
सोनार	सोनारीण.
वाघ	वाघीण.
सिंह	सिंहीण.

६३. तीं पुल्लिंग नामें आकारान्त असलीं तर स्त्रीलिंगीं ई, आणि नपुंसकलिंगीं ऐं, हे त्यांस प्रत्यय लागतात; जसें—

पु०	स्त्री०	न०
मुलगा	मुलगी	मुलगे.
कुत्रा	कुत्री	कुत्रें.
लांडगा	लांडगी	लांडगे.
बकरा	बकरी	बकरें.
इ०.	इ०.	इ०.

वचनविचार.

६४. वचनें दोन आहेत—एकवचन, आणि अनेक-
वचन अथवा बहुवचन.

६५. ज्या नामाची एक संख्या असत्ये त्याचें एकव-
चन; जसें—मुलगा, घोडा, पागोटी, केळें, नारिंग, इ०.

६६. ज्या नामाची एका पेशां अधिक संख्या असत्ये त्याचें अनेकवचन; जसें—मुलगे, घोडे, पागोट्या, केळीं, नारिंगे, इ०.

६७. या भाषेंत नामाच्या अंत्य ह्यणजे शेवटच्या स्वरावरून एकवचनांतले शब्द अनेकवचनांत आणितात; जसें—

एकवचन.

अनेकवचन.

पुंलिंग.	{	खांब,	वाघ,	सुतार,	खांब,	वाघ,	सुतार.	}	पुंलिंग.
		बकरा,	मेंढा,	आंबा,	बकरे,	मेंढे,	आंबे.		
		न्हावी,	तेली,	कोळी,	न्हावी,	तेली,	कोळी.		
		पेरू,	लाडू,	परभू,	पेरू,	लाडू,	परभू.		
		टाहो,	लाहो,	डोहो,	टाहो,	लाहो,	डोहो.		

स्त्रीलिंग.	{	आत,	वेळ,	सून,	आता,	वेळा,	सुना.	}	स्त्रीलिंग.
		खीळ,	भित,	जर,	खिळी,	भिती,	जरी.		
		पागा,	जागा,	टीका,	पागा,	जागा,	टीका.		
		रीति,	रुचि,	भक्ति,	रीति,	रुचि,	भक्ति.		
		काठी,	नदी,	चुलती,	काठ्या,	नद्या,	चुलत्या.		
		सासू,	जळू,	जाऊ,	सास्वा,	जळवा,	जावा.		
		बायको,			बायका.				

नपुंसकलिंग.	{	घर,	फूल,	देऊळ,	घरें,	फुलें,	देऊळें.	}	नपुंसकलिंग.
		मिरीं,	मोतीं,	केंबरीं,	मिऱ्यें,	मोतयें,	केंबऱ्यें.		
		वासळं,	पाखळं,	पारडूं,	वासरें,	पाखरें,	पारडें.		
		ताळं,	आसूं,	गळूं,	तावें,	आसवें,	गळवें.		
		भांडें,	तळें,	बोलणें,	भांडीं,	तळीं,	बोलणीं.		

६८. ज्या नामांचे उपांत्य ह्यणजे शेवटच्या वर्णाच्या अलिकडले स्वर दीर्घ ईकार अथवा दीर्घ ऊकार असतात, त्यांच्या अनेकवचनीं ते उपांत्य स्वर ऋस्व होतात; अथवा कोठें कोठें त्या उपांत्यांच्या जागीं अ आदेश होतो; जसे—

एकव०

बटीक

कुंभारीण

कोशिवरी

परभीण

अनेकव०

बटिकी, बटकी.

कुंभारणी, कुंभारिणी.

कोशिवरी, कोशिविरी.

परभिणी.

६९. जर तो उपांत्य स्वर केवळ ई अथवा ऊ असला, तर विकल्पें ई च्या जागीं य, आणि ऊ च्या जागीं व, असे आदेश होतात; जसे—

एकव०

बाईल, ताईत,
कऊल, देऊळ,

अनेकव०

बाइली, बायली; ताइती, तायती.
कउलें, कवलें; देउळें, देवळें.

या वचनप्रकरणां भाणखी बारीक नियम पुष्कळ आहेत ते पहा-
याचे असल्यास माझे मोठें व्याकरण पहावे.

विभक्तिविचार.

७०. कोणत्याही नामाचा इतर नामाशीं अथवा क्रियेशीं संबंध दाखवायाचा असतां त्यास आठ विभक्तींतून एक विभक्ति असत्ये: त्यांचीं नांवां, आणि त्यांचे प्रत्यय, पुढें दाखविण्या प्रमाणें जाणवि.—

विभक्ति.

प्रत्यय.

एकव०

अनेकव०

प्रथमा.	ही विभक्ति असतां नामाचें मूळचें रूप जसेच राहते.
द्वितीया.	स. ला. तें.
तृतीया.	नं. ऐं. शीं.
चतुर्थी.	स. ला.
पंचमी.	ऊन. हून.
षष्ठी.	चा. ची. चें.
सप्तमी.	तें. ईं. आं.

संबोधन. नामांच्या अंत्य स्वरा वरून या विभक्तीचीं रूपें निरनिराळीं होतात. अनेकवचनीं या रूपांस नों हा प्रत्यय लागतो.

आतां नामास हे प्रत्यय लावून विभक्तींचीं रूपें दाखवितों.

विभक्ति.

एकव०

अनेकव०

प्रथमा.	वाघ.	वाघ.
द्वितीया.	वाघास-ला-तें.	वाघांस-ला-नां-तें.
तृतीया.	वाघानें-शीं.	वाघांनों-हीं-शीं.
चतुर्थी.	वाघास-ला.	वाघांस-ला-नां.
पंचमी.	वावाहून.	वाघाहून.
षष्ठी.	वाघाचा-ची-चें.	वाघांचा-ची-चें.
सप्तमी.	वाघांत.	वाघांत.
संबोधन.	वाघा.	वाघांनों.

७१. नामाच्या लिंगा प्रमाणें आणि अंत्य स्वरा प्रमाणें त्याच्या अंत्य स्वरास विकार होऊन विभक्तींचीं रूपें साधतात; जसे-

पुंलिंग.

घोडा-घोड्यास-ला; घोड्याने-शीं; घोड्याचा-ची; इ०.
 रवि-रवीस-ला; रवीने-शीं; रवीचा; रवीत; इ०.
 तेली-तेल्यास-ला; तेल्याने-शीं; तेल्याहून; तेल्याचा; इ०.
 भानु-भानूस-ला; भानूने-शीं; भानूचा; भानूत; इ०.
 पेरू-पेरूस-ला; पेरूने-शीं; पेरूचा; इ०.
 लाडू-लाड्यास-ला; लाड्याने-शीं; लाड्याचे; लाड्यांत; इ०.
 तडू-तड्यास-ला; तड्याने-शीं; तड्याचा; इ०.

स्त्रीलिंग.

आत-आतेस-ला; आतेने-शीं; आतेचा-ची; अने०-
 आतांचा-ची; इ०.
 भित-भित्तीस-ला; भित्तीने-शीं; भित्तीचा; इ०.
 जागा-जागेस-ला; जागेने-शीं; जागेत; अने०-जागांस;
 जागांनीं; जागांत; इ०.
 भक्ति-भक्तीस-ला; भक्तीने-शीं; भक्तीत; इ०.
 हवेली-हवेलीस-ला; हवेलीने-शीं; हवेलीची-चा;
 हवेलींत; अने०-हवेल्यांचा; हवेल्यांत; इ०.
 धेनु-धेनुस-ला; धेनुने-शीं; धेनुत; इ०.
 सासू-सास्विस-ला; सास्विने-शीं; अने०-सास्वांचा;
 सास्वांत. अथवा-सासूस-ला; सासूने-शीं;
 अने०-सासूंचा; सासूत; इ०.
 बायको-बायकोस-ला; बायकोने-शीं; अने०-बाय-
 कांनीं; बायकांचा; इ०.

नपुंसकलिंग.

घर-घरास-ला; घराने-शीं; घराचा; घरांत, घरीं; अने०-
 घराचा; घरांत, घरीं; इ०.
 पाणी-पाण्यास-ला; पाण्याने-शीं; पाण्याचा; पा-
 ण्यांत; इ०.

नपुंसकलिङ्गं { नारुं-नारुस-ला; नारुने-शीं; नारुचा; अ० नारुचें; इ०.
 वासरुं-वासरस-ला; वासरने-शीं; वासराचा; अ०-
 वासराचें; इ०.
 भांडे—भांड्यास-ला; भांड्याचा; भांड्यांत; इ०.

७२. नामाचा उपांत्य स्वर ह्रणजे शेषटल्या वर्णा ज-
 वळचा स्वर, जर दीर्घ ई अथवा दीर्घ ऊ असला, तर त्या
 उपांत्यास ऋस्व इ अथवा ऌस्व उ होऊन विभक्तिप्रत्यय
 लागतात; कोठें कोठें अ आदेश होतो. आणि जर ते उपांत्य
 केवळ ई आणि ऊ च असले तर त्यांच्या स्थानीं विकल्पें
 य आणि व होऊन विभक्तीचीं रूपें साधतात; जसें—

बुरुड-बुरुडास-ला, बुरुडास-ला; बुरुडाचा, बुरुडाचा; इ०.
 लांकूड-लांकूडास-ला; लांकूडानें-शीं; अने० लांकूडांला;
 लांकूडांचा; इ०.

दडत-दडतीस-ला, दडतीस-ला; दडतीचा, दडतीचा; इ०.
 देऊळ-देऊळास-ला, देवळास-ला; देऊळाचा, देवळाचा; इ०.
 नाईत-नाइतास-ला, नायतास-ला; अ० नाइतांनीं, नाय-
 तांनीं, इ०.

वाडिल-वाडिलेस-ला, वायलेस-ला; वाडिलेचा, वायलेचा; इ०.

७३. नामाचा अंत्य वर्ण जर च, ज, झ, अथवा स अ-
 सला तर कित्येक शब्दांत विभक्तीच्या योगानें तो वर्ण अनु-
 क्रमें च, ज, झ, अथवा श होतो; जसें—

चमचा-चमचास-ला; चमचानें-शीं; अ० चमचांचा; इ०.
 राजा-राजास-ला; राजानें-शीं; अ०-राजांचा; राजांत; इ०.
 कांच-कांचेस-ला; कांचेनें-शीं; कांचेंत; अने० कांचांत; इ०.

मासा-माशास-ला; माशाने-शी; माशाचे; अने०-माशांनां;
माशांनीं; माशांचे; इ०.

भरंवसा-भरंवशाला; भरंवशाने; भरंवशाचा; इ०.

७४. द्वितीयादि विभक्तीचे जे वर प्रत्यय सांगितले त्यांच्या ठिकाणीं अव्ययें येऊनही त्या त्या विभक्तीचे अर्थ साधतात. त्यांतून मुख्य अव्ययें सांगतां.—

विभक्तीचे अर्थ सूचविणारीं अव्ययें.

विभक्ति. अव्ययें.

द्वि० प्रत; लागीं. उदाह०-पुरुषा प्रत, पुरुषा लागीं.

तृ० करून; द्वारे, मुळें, कडून. उदाह०-बाणें करून,
त्याच्या द्वारे, पुरुषा मुळें, पुरुषा कडून.

च० कारणें, करतां, साठीं, स्तव. उदाह०-पुरुषा कारणें,
पुरुषा करतां, पुरुषा साठीं, पुरुषा स्तव.

पं० पेक्षां, पासून, कडून, वरून. उदाह०-पुरुषा पेक्षां, पुरुषा
पासून, पुरुषा कडून, पुरुषा वरून.

ष० संबंधी. उदाह०-पुरुषा संबंधी.

स० मध्यें, ठायीं, विषयीं. उदाह०-पुरुषां मध्यें, पुरुषा
विषयीं; त्याच्या ठायीं.

सं० अरे, अगा, अगे, अहो. उदाह०-अरे पुरुषा, अगा
देवा, अगे रमे, अ० अहो मुलांनीं.

७५. विभक्तिप्रत्यय लावायाचे पूर्वी जें शब्दाचें रूप सिद्ध होतें त्यास सामान्यरूप ह्मणतात; जसें-वाघ याचें वाघा, तारूं याचें तार्वी, कांच याचें कांचे, गंगा याचें गंगे, सासू याचें सास्त्रे, हीं सामान्यरूपें जाणार्वीं.

हा विभक्तिविचार मोठ्या व्याकरणांत सविस्तर रूपानें केला आहे; तो पहावा.

सर्वनामविचार.

७६. नामाचा उच्चार वारंवार न व्हावा ह्मणोन त्या नामाच्या ठिकाणीं जो शब्द येतो तें सर्वनाम जाणावें; जसें—मीं, तूं, तो, हा, जो, इ०.

‘रामानें बाळास सांगितलें कीं, मीं पुस्तक वाचतों तें तूं वाच,’ या वाक्यांत मीं, तें, आणि तूं, हे शब्द रामा, पुस्तक आणि बाळा या नामांचा पुनः पुनः उच्चार न व्हावा ह्मणोन आले आहेत. हीं सर्वनामें जाणावीं.

७७. या सर्वनामांचे पांच भेद आहेत; पुरुष, दर्शक, संबंधी, प्रश्नार्थक, आणि सामान्य.

७८. पुरुष सर्वनामास तीन पुरुष असतात; पुरुष, द्वितीय पुरुष, आणि तृतीय पुरुष. प्रथम

एकव०

अनेकव०

मीं.

आमीं.

प्रथम पुरुष.

तूं.

तुमीं.

द्वितीय पुरुष.

तो, ती, तें.

ते, त्या, तीं, तृतीय पुरुष.

७९. जें सर्वनाम जवळचा अथवा दूरचा पदार्थ दाखवितें तें दर्शक सर्वनाम होय; जसें—‘हा घोडा’, ‘तो घोडा;’ यांत हा आणि तो हीं दर्शक सर्वनामें; याच प्रमाणें—इतका, एवढा, असा; तितका, तेवढा, तसा; इ०.

८०. हा, तो, यांचीं स्त्रीलिंगीं ही, आणि ती, आणि नपुंसकलिंगीं हें, आणि तें, अशीं रूपें होतात.

८१. अनेकवचनीं पुलिंगीं हे, ने; स्त्रीलिंगीं ह्या अ० या, त्या; आणि नपुंसकलिंगीं हीं, तीं, अशीं रूपें होतात. याच प्रमाणें इतर शब्दांचीं लिंगवचना प्रमाणें रूपें जाणावीं.

८२. जें सर्वनाम दर्शक सर्वनामाशीं संबंध ठेवितें, तें संबंधी सर्वनाम जाणावें; जसें-जो, जिनकीं, जेवढें, जसें, यांचा संबंध नित्य-तो, नितका, तेवढें. नसें, या दर्शक सर्वनामाशीं असतो; उदाह०-‘जो चोरी करितो त्यास दंड हातो’, ‘जितके पाहावे तितके उद्योगी,’ इ०.

८३. प्रश्न करावयाचा असतां जें सर्वनाम येतें तें प्रश्नार्थक सर्वनाम जाणावें; जसें-कोण, कोणतीं, काय. कसें, केवढें, कितका, इ०. उदाह०-‘तो कोण आहे ? हें काय आहे ? तीं केवढीं मनुष्यें होतीं ?’ इ०.

८४. ज्याचा अर्थ सामान्यकरून होतो तें सामान्य सर्वनाम जाणावें; जसें-कोणीं, अमका, सर्व, अवघा, भलना. कितिएक, इ०.

८५. या सर्वनामांस नामा प्रमाणें सर्व विभक्ति लागतात; आणि त्यांच्या योगानें यांचीं रूपेंही फार बदलतात, त्यांतून थोडीं दाखवितों.

विभक्तींचीं रूपें.

सर्वनामें.

मीं,-द्वि० च०-मला, मातें; तूं-मीं अ० न्यां; पं०-मज-हून; प०-माझा; स०-माझ्यांत.

आमीं,-द्वि० च०-आमांला, तूं-आमीं, पं०-आमां-हून, प०-आमचा, स०-आमच्यांत.

तूं,-द्वि० च०-तुला, तृ०-तूं अ० त्वां, पं०-तुजहून,
ष०-तुझा, स०-तुझ्यांत.

तुझीं,-द्वि० च०-तुझांला, तृ०-तुझीं, पं०-तुझांहून,
ष०-तुमचा, स०-तुमच्यांत.

तो, तें,-द्वि० च०-त्याला, तृ०-त्याणें-नें, पं०-त्याहून,
ष०-त्याचा, स०-त्यांत-त्याच्यांत.

ती,-द्वि० च०-तिला-तीस, तृ०-तिणें, पं०-तिजहून,
ष०-तिचा-चीं, स०-तीत-तिच्यांत.

ते, त्या, तीं,-द्वि० च०-त्यांना, तृ०-त्यांहीं-णीं-नीं,
पं०-त्यांहून, ष०-त्यांचा, स०-त्यांत-त्यांच्यांत.

हा, हें,-द्वि० च०-याला-ह्याला, तृ०-याणें-नें-ह्यानें,
पं०-याहून-ह्याहून, ष०-याचा-ह्याचा, स०-यांत-
ह्यांत, याच्यांत-ह्याच्यांत.

ही,-द्वि० च०-इला, तृ०-इणें, पं०-इजहून, ष०-इचा,
स०-ईत-इच्यांत. क्वचित्-हिला, हिणें, हिचा, इ०.

हे, ह्या अ० या, हीं,-द्वि० च०-यांना, तृ०-यांहीं-णीं,
पं०-यांहून-यांजहून, ष०-यांचा, स०-यांत-
यांच्यांत.

कोणी-ह्यांला, ह्याणें, ह्यांणीं, हिणें, अशा प्रकारचींही रूपें
लिहितात.

या सर्वनामांचीं सामान्यरूपें-मज, तूज, त्याज, निज,
त्याच्या, आमच्या, तुमच्या, इ० अशीं होतात.

शिक्षकानें मुलांकडून अभ्यासा करतां या अध्याया सर्वनामांची
सर्व विभक्तींचीं रूपें लिहवावी.

विशेषणविचार.

८६. नामाचा गुण दाखविणारा जो शब्द तें विशेषण जाणावें; जसें—बरा, वाईट, काळा, गोरा, लंगडा, शाहणा, पूर्व, इ०.

८७. ज्या नामाचा गुण विशेषण दाखवितें तें नाम त्याचें विशेष्य होय; जसें—'शाहणा मुलगा', 'लंगडी गाय', यांत पहिल्या उदाहरणांत शाहणा या विशेषणाचें मुलगा हें विशेष्य होय; आणि दुसऱ्या उदाहरणांत लंगडी या विशेषणाचें गाय हें विशेष्य होय.

८८. या भाषेत विशेष्याच्या लिंगवचनां प्रमाणें आकारान्त विशेषणाचें रूप बदलतें; जसें—शाहणा मुलगा, शाहणी मुलगी, शाहणें मुलगें, शाहण्या मुलग्या, शाहणीं मुलगीं, इ०.

आकारान्त झटलें या वरून आकारइकारादि स्वर विशेषणाच्या धंतीं असले तर विशेष्याच्या लिंगवचनां प्रमाणें त्या विशेषणाचीं रूपें न बदलतां जशींचीं तशींच राहतात; जसें—सुंदर घोडा, सुंदर चित्र, लाल फुलें, गोड जिलब्या, इ०.

८९. जर त्या विशेष्याचें रूप सविभक्तिक असलें तर त्याच्या विशेषणास ती विभक्ती न लागतां त्याचें नुसतें सामान्य रूप राहतें; जसें—शाहण्या मुलास, शाहण्यां अ० शाहणे मुलीचा, तांबड्या फुलांनीं, इ०.

९०. संख्या दाखविणारीं जीं विशेषणें तीं संख्याविशेषणें जाणावीं; जसें—एक, दोन, पांच, शंभर, हजार, इ०.

९१. या संख्याविशेषणांत क्रमवाचक, संख्यांशवाचक, आणि आवृत्तिवाचक, असे आणखी भेद आहेत.

संख्येत क्रम दाखवितें तें क्रमवाचक संख्याविशेषण; जसें—
 पहिला, दुसरा, पांचवा, दाहवा, इ०, संख्येचा अंश दा-
 खवितें तें संख्यांशवाचक संख्याविशेषण; जसें—अर्धा,
 पात्र, पाऊण, दीड, अडीच, साडेसात, इ०. आणि आवृत्ति
 दाखवितें तें आवृत्तिवाचक संख्याविशेषण; जसें—दुप्पट,
 तिप्पट, चौपट, दसपट, दशगुणित, शतगुणित, इ०.

क्रियापदविचार.

९२. ज्या शब्देकरून कोणत्याही क्रियेचा अथवा स्थि-
 तीचा बोध होतो तें क्रियापद जाणावें; जसें—करणें, बो-
 लणें, चालणें, निजणें, असणें, इ०.

९३. क्रियापदाचे आठ भेद आहेत, त्यांत अर्था वरून
 पांच—सकर्मक, अकर्मक, उभयविध, भावकर्तृक, आणि
 सहाय; आणि रूपा वरून तीन—शक्य, प्रयोजक, गौण,
 अ० सिद्ध.

९४. ज्या क्रियेचा व्यापार कर्त्या पासून निघून दुसऱ्या
 पदार्था वर घडतो, ती क्रिया दाखविणारें सकर्मक क्रियापद
 होय; जसें—'बाल्ला पोथी वाचतो', यांत वाचणें या क्रियेचा
 व्यापार बाल्ला पासून निघोन पोथी वर घडतो, ह्मणोन वाचतो
 हें सकर्मक क्रियापद. तसेंच—मारितो, करितो, बोलतो,
 लिहितो, फोडितो, जोडितो, इ०. हीं सकर्मक क्रिया-
 पदे जाणावीं.

९५. या प्रमाणें एखाद्या क्रियेचा व्यापार कर्त्या पासून नि-
 घोन ज्या दुसऱ्या पदार्था वर घडतो, तें त्या क्रियापदाचें

कर्म होय, आणि ज्या पासून निघतो तो कर्ता; जसें—'रामा पोथी वाचतो', यांत रामा पासून वाचण्याची क्रिया निघोन ती पोथी वर घडत्ये, ह्मणोन रामा हा वाचतो या क्रियापदाचा कर्ता, आणि पोथी हें कर्म होय.

९६. ज्या क्रियेला या प्रमाणें कर्म नसतें, ह्मणजे जिचा व्यापार कर्त्या वरच असतो, तें अकर्मक जाणावें; जसें—'वाळा असतो', यांत असण्याचा व्यापार वाळासच धरून राहतो. तसेंच—निजतो, धांवतो, उठतो, इ०. यांत केवळ स्थितीचाच बोध होतो.

सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदें ओळखायाची बहुधा सुगम रीति अशी आहे की, ज्यास भविष्य काळांत तृतीय पुरुषीं एकवचनीं ईल प्रत्यय लागतो तें सकर्मक, आणि एल लागतो तें अकर्मक क्रियापद, जसें—करील, मारील, लिहील, वाचेल, इ० हीं सकर्मक; आणि असेल, निजेल, बसेल, फुटेल, हंसेल, इ० हीं अकर्मक क्रियापदें जाणावीं.

हीं सकर्मक आणि अकर्मक क्रियापदें ओळखायाच्या भाषणखीही रीति आहेत, त्या सविस्तर पाहणें असल्यास माझे मोठें व्याकरण वाहावें.

९७. क्रियापदाचें जें मूळचें रूप, त्यास धातु ह्मणतात.

९८. कित्येक धातु सकर्मक असतात, आणि अकर्मकही असतात, त्यांस उभयविध धातु ह्मणावें; जसें—मोडणें याचें सकर्मक उदाहरण,—'त्याणें आपलें घर मोडिलें', आणि अकर्मक उदाहरण,—'त्याचें घर मोडलें'; याच प्रमाणें—उघडणें, झांकणें, इ०.

९८. मूळ कर्ता असून दुसऱ्या कडून एकादी क्रिया घडविण्याचा अर्थ जेव्हां मूळ धातूस प्रत्यय लागून उत्पन्न होतो, तेव्हां त्या क्रियापदास प्रयोजक क्रियापद ह्मणावें;

जसें—‘रामा गोपाला कडून तें काम करवितो,’ यांत करवितो हे प्रयोजक क्रियापद जाणावें; तसेंच—नेसवितो, लिहवितो, मारवितो, इ०.

यांत मूळ धातूस विवर्णे अथवा इवर्णे हा प्रत्यय लागतो, जर तो मूळ धातु इकारवर्जित एकाक्षरी असला तर विवर्णे प्रत्यय लागतो; जसें—खाविवर्णे, लिहविवर्णे, गाविवर्णे, नेविवर्णे, घेविवर्णे, इ०. आणि अनेकाक्षरी असला तर इवर्णे; जसें—करिवर्णे, बोलेवर्णे, बदलिवर्णे, इ०.

१००. अकर्मक क्रियापद असून जेथें क्रियेचा भाव ह्यणजे मूळ अर्थ तोच कर्ता असतो, व ज्याचा प्रयोग तृतीय पुरुषीं एकवचनीं मात्र होतो, तेथें तें भावकर्तृक क्रियापद जाणावें; जसें—कळमळतें, सांजावले, फावले, इ०.

१०१. जें क्रियापद धातूच्या रूपांशीं योजिलें असता त्याचा काल व अर्थ फिरवितें तें सहाय क्रियापद जाणावें; जसें—अस, नस, हो, जा, ये, दे, लाग, वस, पाहिजे, नको, नये, नलगे, इ०.

१०२. ज्या क्रियापदाच्या रूपांत शक्तीचा अर्थ असतो, तें शक्य क्रियापद जाणावें; जसें—‘हें काम माझ्यानें करवतें’, ह्यणजे हें काम करायाची मला शक्ति आहे, हें मज कडून कराविलें जातें, असा अर्थ; तसेंच—देववतें, घेववतें, जाववतें, इ०.

हीं क्रियापदे मूळ धातूस वर्णे आणि ववर्णे प्रत्यय लागून सिद्ध होतात. यांत एकाक्षरी धातूस ववर्णे प्रत्यय लागतो.

१०३. सहाय धातूंतून ज्यांचीं रूपें मूळचीं सिद्ध असतात, आणि जीं नियमित अर्थी, नियमित कालीं, आणि नियमित पुरुषीं मात्र साधतात, त्यांस गौण अ० सिद्ध क्रियापदे ह्यणतात; तीं—पाहिजे, नको, नलगे, आणि नये, हीं होत.

१०४. क्रियापदास रूप, भेद, अर्थ, प्रयोग, काल, पुरुष, लिंग, आणि वचन, हीं असतात.

१०५. कोणत्याही धातूस 'होय' अथवा 'नाहीं' या अर्थानें चालविलें असतां जो त्यांत फेरफार होतो त्यास रूप ह्मणावें. हीं रूपे दोन प्रकारचीं आहेत—करण रूप, आणि अकरण रूप; उदाहरण, मीं—आहें, होतो, करितो, केलें, करीन, हें करण रूप; आणि मीं—नाहीं, नव्हतो, करित नाहीं, केलें नाहीं, करणार नाहीं, हें अकरण रूप.

१०६. अर्थाच्या भेदानें मूळ धातूच्या रूपांत विकार होऊन जो नवा क्रियारूप शब्द सिद्ध होतो तो भेद जाणावा. हे भेद तीन आहेत—मूळरूप भेद, प्रयोजक भेद, आणि शक्य भेद; जसें—'मीं करितो,' 'म्यां केलें,' 'मीं करीन,' हा कर धातूचा वर्तमान, भूत, आणि भविष्य कालीं मूळरूपभेद; 'मीं करवितो,' 'म्यां करविलें,' 'मीं करवीन,' हा प्रयोजक भेद; आणि 'माझ्यानें-करवतें, करवले, करवेल,' हा शक्य भेद.

१०७. एकादी क्रिया करण्या विषयींचा कर्त्याच्या मनांतला निरनिराळा भाव जेणेंकरून कळतो, अशीं जीं क्रियापदांचीं रूपे, त्यांस अर्थ ह्मणावें. हे अर्थ पांच आहेत—स्वार्थ, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, संकेतार्थ, आणि संशयार्थ.

(अ) जेथें बोलणारा नुसतें होय किंवा नाहीं सांगतो तेथें स्वार्थ जाणावा; जसें—'तो करितो,' 'त्याणें केलें,' 'तो करणार नाहीं,' 'तो गेला नाहीं,' इ०.

(आ) जेथें बोलणारा आज्ञा, उपदेश, अथवा प्रार्थना करितो तेथें आज्ञार्थ जाणावा; जसें 'रामा हें काम कर,' 'मुलांनीं

तुम्हीं खोटें बोलूं नका,' 'बाबा मला एक पुस्तक घेऊन द्या,' यांत 'कर,' 'बोलूं नका,' आणि 'घेऊन द्या,' हा आज्ञार्थ जाणावा.

(इ) जेथें क्रियापदाच्या रूपा पासून धर्म, शक्यता, योग्यता, इ० अर्थ निघतात, तेथें विध्यर्थ जाणावा; जसें—'त्याणें करावें,' 'म्यां जावें,' 'तुम्हीं त्यास मारूं नये,' इ०. एथें—'करावें,' 'जावें,' 'मारूं नये,' हा विध्यर्थ.

'त्याणें करावें' ह्याजें करणें हा त्याचा धर्म आहे, करण्याची त्यास मोकळीक आहे, करणें त्यास योग्य आहे, असे अनेक अर्थ उत्पन्न होतात. 'त्वां लहानपणीं आईस नित्य त्रास द्यावा'—एथें रीति, मागल्या गोष्टीचें स्मरण; 'आतां पाऊस पडावा' एथें भटकळ; असे भाषण्ची अर्थ निघतात.

(ई) अमुक केलें तर अमुक होईल अशा संकेताचा अर्थ जेव्हां क्रियापदाच्या रूपा पासून निघतो, तेव्हां त्याचा संकेतार्थ जाणावा; जसें—'तो मला पत्र लिहिता, तर मीं जातो,' 'त्याणें माझें काम केलें असतें, तर म्यां त्याचें काम केलें असतें.'

(उ) जेव्हां क्रियापदाच्या रूपा वरून संशयाचा अर्थ निघतो तेव्हां त्याचा संशयार्थ जाणावा; जसें—'तो बोलला असेल,' 'ती जात असली तर बरें,' इ०.

१०८. जेथें वाक्यांत कर्ता, कर्म, आणि भाव, यांच्या लिंगवचना वरून क्रियापदाचें रूप फिरतें, तेथें त्या विकारास प्रयोग असें ह्याणतात; उदाह०—'रामा करितो,' 'गाय दूध देत्ये,' 'तो गेला,' 'त्याणें पुस्तक वाचिलें,' 'त्याणें पोथी लिहिली,' 'त्याणें त्यास मारिलें,' 'रामाला बलाविलें,' 'मला वाटतें, त्यास तेथेंच सांजाविलें,' इ०. या वाक्यांत निरनिराळे प्रयोग आहेत.

हे प्रयोग चार आहेत—कर्तरिप्रयोग, कर्मणिप्रयोग, भावीप्रयोग, आणि भावकर्तरिप्रयोग.

(अ) जेथे कर्त्याच्या लिंगवचना वरून क्रियापदाचे रूप फिरते, तेथे कर्तरिप्रयोग जाणावा; जसें—‘रामा निजतो,’ ‘गंगा आली,’ ‘मुलगे रडते,’ ‘शेळ्या चरतात,’ ‘घोडे धांवले,’ इत्यादि.

(आ) जेथे कर्माच्या लिंगवचना वरून क्रियापदाचे रूप फिरते, तेथे कर्मणिप्रयोग जाणावा; जसें—‘त्याणे पुस्तक वाचिले,’ ‘म्यां घोडा बांधिला,’ ‘तिणे रांगोळ्या घातल्या,’ इ०.

(इ) जेथे कर्त्या वरून अथवा कर्मा वरून क्रियापदाचे रूप न फिरतां केवळ सामान्येकरून त्याचे रूप नपुंसकलिंगी एकवचनी असते, तेथे भावीप्रयोग जाणावा; जसें—‘त्याणे त्यास मारिले,’ ‘तिणे तिला धरवे,’ ‘म्यां त्यास बलाविले असते,’ इ०.

(ई) जेथे क्रियेचा जो भाव तोच कर्ता दिसतो, आणि क्रियापदाचे रूप निरंतर नपुंसकलिंगी एकवचनी असते, तेथे भावकर्तरिप्रयोग जाणावा; जसें—‘मला कळमळते,’ ‘त्यांस तेथेच सांजावले,’ ‘तुला फावले तर तू जा,’ इ०.

काळविचार.

१०९. क्रियापदाच्या रूपा वरून ती क्रिया अमक्या काळी घडली असा जो बोध होतो, त्यास काळ असें म्हणावे. हे मुख्य काळ तीन आहेत—वर्तमान, भूत, आणि भाविष्य. परंतु या मध्येकांत आगळी भेद आहेत.

११०. जो सध्यां चालत आहे तो, अथवा ज्या काळीं एकादी क्रिया घडत्ये तो, त्या काळीं त्या क्रियेचा वर्तमान काळ; जसें—'मीं करितों,' 'तो जातो,' 'ती पाहत्ये,' 'त्या मुली उड्या मारितात,' 'जेव्हां तो लिहितो असें म्यां पाहिलें,' इ०.

१११. जो मागें गेला तो भूत काळ; जसें—'म्यां केलें,' 'तो गेला,' 'तिणें पाहिलें,' 'त्या मुलींनीं चित्रें काढिलीं,' इ०.

११२. पुढें येणारा तो भविष्य काळ; जसें—'मीं करीन,' 'तो जाईल,' 'ती पाहील,' 'त्या मुली खेळतील,' इ०.

११३. वर्तमान काळाचे तीन भेद आहेत—वर्तमान, अपूर्णवर्तमान, आणि रीतिवर्तमान.

उदाहरणें.

मीं करितों... .. वर्तमान.

मीं करित आहे; मीं करितों आहे .. अपूर्णवर्तमान.

मीं करित असतो... .. रीतिवर्तमान.

११४. भूत काळाचे सात भेद आहेत;—भूत, वर्तमान-भूत, भूतभूत, अपूर्णभूत, रीतिभूत, पूर्णभूत, आणि भविष्यभूत.

उदाहरणें.

मीं अ० म्यां केलें... .. भूत.

मीं अ० म्यां केलें आहे... .. वर्तमानभूत.

मीं अ० म्यां केलें होतें... .. भूतभूत.

मीं करित होतो... .. अपूर्णभूत.

मीं करीं, अ० करित असें... .. रीतिभूत.

मीं करिता झालों..... पूर्णभूत.
मीं करणार होतों..... भविष्यभूत.

११५. भविष्य काळाचे पांच भेद आहेत;—भविष्य, अपूर्णभविष्य, वर्तमानभविष्य, भूतभविष्य, आणि भविष्यभविष्य.

उदाहरणें.

मीं करीन..... भविष्य.
मीं करित असेन..... अपूर्णभविष्य.
मीं करणार आहे..... वर्तमानभविष्य.
मीं केलें असेन..... भूतभविष्य.
मीं करणार असेन..... भविष्यभविष्य.

११६. क्रियेस पुरुष, लिंग, आणि वचन, असतें.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव.
प्र०	मीं करितों.	आमीं करितों.
द्वि०	तूं करितोस.	तुमीं करितां.
तृ०	तो करितो.	ते करितात.

स्त्रीलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करित्ये.	
द्वि०	तूं करित्येस—तीस.	पल्लिंगां
तृ०	ती करित्ये—ती.	प्र०

(१) यांत द्वितीय आणि तृतीय पुरुषांची ही दुसऱ्या प्रकारची रूपे निवळ देशस्थ लोकांत आढळतात.

नपुंसकलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करितें.	पां०
द्वि०	तूं करितेंस.	प्रमां०
तृ०	तें करितें.	

यांत प्रथम आणि द्वितीय पुरुषांच्या रूपांचा प्रयोग करण्याचा प्रसंग येत नाही.

११७. अस, नस, आणि हो, या सहाय धातूंच्या योगानें क्रियापदाचे काळ आणि रूपें फिरतात; झणोन प्रथम या सहाय धातूंचीं रूपें चालवून दाखवितों.

अस धातु—करणरूप.

स्वार्थ.

कर्त्तरिप्रयोग.

वर्तमान काळ.

अस धातूच्या रूपाचा—प्रकार १ ला.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं आहे.	आमीं आहों.
द्वि०	तूं आहेस.	तुमीं आहांत-आहां.
तृ०	तो-ती-तें आहे.	ते-त्या-तीं आहेत.

यांत आहांत, आहां, यांचीं बहुधा अहांत, अहां, अशींच रूपें लिहितात.

प्रकार २ रा.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होई.	आमीं होऊं.
द्वि०	तूं होस-होईस.	तुमीं व्हा.
तृ०	तो-ती-तें होय.	ते-त्या-तीं होत.

पुल्लिंग.

प्रकार ३. रा.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं असतो.
तूं असतोस.
तो असतो.

अनेकव०
आद्मीं असतो.
तुद्मीं असता-तां.
ते असतात.

स्त्रीलिंग.

प्र०
द्वि०
तृ०

मीं असत्ये.
तूं असत्येस, अ० असतीस.
ती असत्ये, अ० असती.

नपुंसकलिंग.

प्र० मीं असतें.
द्वि० तूं असतेंस.
तृ० तें असतें.

अनेकवचनीं तिन्हीं लिंगां रूपें सारखां.

अस धातूच्या भूतकालाचा—प्रकार १ ला.

पुल्लिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं होतो.
तूं होतास.
तो होता.

अनेकव०
आद्मीं होतो.
तुद्मीं होतेत-होतां.
ते होते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकार २ रा.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असलों.	आझीं असलों.
द्वि०	तूं असलास.	तुझीं असलेत, असलां.
तृ०	तो असला.	ते असले.

स्त्रीलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असन्ये.	आझीं असलों.
द्वि०	तूं असलीस.	तुझीं असन्यात.
तृ०	ती असली.	त्या असन्या.

नपुंसकलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असलें.	आझीं असलों.
द्वि०	तूं असलेंस.	तुझीं असलींत.
तृ०	तें असलें.	तीं असलीं.

या दुसऱ्या प्रकारचीं रूपे संज्ञायार्थीं येतात.

भविष्य काल.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं असेन.	आझीं असूं.
द्वि०	तूं असशील.	तुझीं असाल.
तृ०	तो-ती-तें असेल.	ते-त्या-तीं असतील.

नस धातु-अकरणरूप-स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

वर्तमान काल.

प्रकार १ ला.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०

मीं नाहीं.

तूं नाहींस.

तो-ती-तें नाहीं.

अनेकव०

आम्हीं नाहीं.

तुम्हीं नाहींत.

ते-त्या-तीं नाहींत.

प्रकार २ रा.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०

मीं नव्हे.

तूं नव्हेस-नव्हस.

तो-ती-तें नव्हे.

अनेकव०

आम्हीं नव्हे.

तुम्हीं नव्हां-नव्हेत-नव्हत.

ते-त्या-तीं नव्हेत, अ० नव्हत.

प्रकार ३ रा.

पुल्लिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०

मीं नसतो.

तूं नसतोस.

तो नसतो.

अनेकव०

आम्हीं नसतो.

तुम्हीं नसतां.

ते नसतात.

स्त्रीलिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०

मीं नसत्ये.

तूं नसत्येस-तीस.

ती नसत्ये-ती.

अनेकव०

स्त्रीलिंग.
स्त्रीलिंग.

नपुंसकलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नसतें.	
द्वि०	तूं नसतेंस.	लिंगं, प्रमाणं.
तृ०	तें नसतें.	स, प्रमाणं.

भूत काल.

प्रकार १ ला.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नव्हतो.	आमीं नव्हतो.
द्वि०	तूं नव्हतास.	तुझीं नव्हतेत-नव्हतां.
तृ०	तो नव्हता.	ते नव्हते.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपे जाणावीं.

प्रकार २ रा.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नसलों.	आमीं नसलों.
द्वि०	तूं नसलास.	तुझीं नसलेत-नसलां.
तृ०	तो नसला.	ते नसले.

या वरून इतर लिंगांचीं रूपे जाणावीं.

भविष्य काल.

पुरुष	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नसेन.	आझीं नसं.
द्वि०	तूं नसशील.	तुझीं नसाल.
तृ०	तो-ती-तें नसेल.	ते-त्या-तीं नसतील—

हो धानु—म्बार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

वर्तमान काल.

पुल्लिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होतो.	आझीं होतो.
द्वि०	तूं होतोस.	तुझीं होतां.
तृ०	तो होतो.	ते होतात.

स्त्रीलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होत्यं.	आझीं होतो.
द्वि०	तूं होत्येस-तीस.	तुझीं होतां.
तृ०	ती होत्ये-ती.	त्या होतात.

नपुंसकलिंग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं होतें.	लिंग
द्वि०	तूं होतेंस.	लिंग
तृ०	तें होतें.	सारखां.

भूत काल.

पुल्लिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं झालों.
तूं झालास.
तो झाला.

अनेकव०
आझीं झालों.
तुझीं झालेत-झालां.
ते झाले.

स्त्रीलिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं झान्यें.
तूं झालीस.
तीं झाली.

अनेकव०
आझीं झालों.
तुझीं झान्यात-लां.
त्या झान्या.

नपुंसकलिंग.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं झालें.
तूं झालेंस.
तें झालें.

अनेकव०
आझीं झालों.
तुझीं झालीं-लां.
तीं झालीं.

स्त्रीलिंगां—असत्यें, असत्यें, नसत्यें, नसत्यें, करत्यें, गेल्यें, इ०
अशीं, आणि नपुंसकलिंगां—असतें, असलें, नसतें, नसलें, करतें,
कलें, गेलें, इ० अशींच रूपें लिहावीं. या विषयांची सविस्तर समजूत
माझ्या मोठ्या व्याकरणात पहावी.

भविष्य काल.

पुरुष.
प्र०
द्वि०
तृ०

एकव०
मीं होईन.
तूं होशील.
तो-ती-तें-होईल.

अनेकव०
आझीं होऊं.
तुझीं व्हाल.
ते-त्या-तीं होतील.

११८. आतां विद्यार्थ्यांस कोणत्याही क्रियापदाच्या रूपा-
चें रूप, भेद, अर्थ, प्रयोग, काल, इ० समजावें झणोन एक
धातु घेऊन तो संपूर्ण चालवून दाखिवणें फार उपयोगी आहे,
यास्तव तसें करून दाखवितो.

कर धातु—करणरूप—मूलरूप भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करितों	वर्तमान.
मीं करित आहे, अ० करितों आहे.....	अपूर्णवर्तमान.
मीं करित असतो	रीतिवर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां केला—ली—लें इ०	भूत.
म्यां केला—ली—लें आहे	वर्तमानभूत.
म्यां केला—ली—लें होतें	भूतभूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करित होतो	अपूर्णभूत.
मीं करीं, अ० करित असें	रीतिभूत.
मीं करिता झालों	पूर्णभूत.

यात रीतिभूत काळाचीं रूपे कांहींशीं विलक्षण होतात, झणोन तीं
एथें संपूर्ण दाखवितों, यावरून इतर भातूंचीं या काळाचीं रूपे साधावीं.

रीतिभूत काल.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करीं.	आम्हां करूं.
द्वि०	तूं करीस.	तुम्हां करा.
तृ०	तो—ती—तें करी.	ते—त्या—तीं करीत.

मीं करणार होतों.....	भविष्यभूत.
मीं करीन.....	भविष्य.
मीं करित असेन.....	अपूर्णभविष्य.
मीं करणार आहे.....	वर्तमानभविष्य.
मीं करणार असेन.....	भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

मीं करूं..... वर्तमान.

या अर्थाचीं संपूर्ण रूपें एथें दाखविनीं.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करूं.	आझीं करूं.
द्वि०	तूं कर.	तुझीं करा.
तृ०	तो-ती-तें करू-करो.	ते-त्या-तीं करूत-करोत.

विध्यर्थ.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां करावा-करावी-करावें, इ०..... वर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां करित असावा, करित असावी, इ०.... अपूर्णवर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां करावा होता, करावी होती, इ०; अथवा, } भूत.
म्यां करायाचा होता, करायाची होती, इ०.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां केला असावा, केली असावी, इ०.... वर्तमानभूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करणार असावा..... भविष्य.

संशयार्थ.

मीं करित असलों..... वर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां केला असला, केली असली, इ०.... भूत.

कर्त्तरिप्रयोग.

मीं करणार असलों... भविष्य.

मीं करित असेन..... अपूर्णभविष्य.

मीं केलें असेन..... भूतभविष्य.

मीं करणार असेन..... भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

कर्त्तरिप्रयोग.

मीं करितों, तूं करितास, तीं करिता, इ०. भूत.

मीं करित असतों, तूं करित असतास, इ०. अपूर्णभूत.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां केला असता, केली असती, इ०..... भूतभूत.

प्रयोजक भेद.

स्वार्थ.

कर्त्तरिप्रयोग.

मीं करावितों..... वर्तमान.

मीं करावित आहे..... अपूर्णवर्तमान.

मीं करावित असतों..... रीतिवर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां कराविला-ली-लें, इ०..... भूत.

म्यां कराविला-ली-लें आहे..... वर्तमानभूत.

म्यां कराविला-ली-लें होतें..... भूतभूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करवित होतों.....	अपूर्णभूत.
मीं करवीं, अ० करवित असें.....	रीतिभूत.
मीं करविता झालों.....	पूर्णभूत.
मीं करविणार होतों.....	भविष्यभूत.
मीं करवीन.....	भविष्य.
मीं करवित असेन.....	अपूर्णभविष्य.
मीं करविणार आहे	वर्तमानभविष्य.
मीं करविणार असेन	भविष्यभविष्य.

आज्ञार्थ.

मीं करवूं.....वर्तमान.

या काळार्चा सारीं रूपें दाखवितों,

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करवूं ?	आम्हीं करवूं ?
द्वि०	तूं करीव.	तुम्हीं करवा.
तृ०	तो-ती-तें करवो.	ते-त्या-तीं करवोत.

विध्यर्थ.

कर्मणिप्रयोग.

म्यां करवावा-वी-वें, इ०.....	वर्तमान.
म्यां करवित असावा, इ०	अपूर्णवर्तमान.
म्यां करवावा होता, इ० अथवा	} भूत.
म्यां करवायाचा, अ० करवावयाचा होता इ०.	
म्यां करविला असावा, इ०.....	वर्तमानभूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करविणार असावा..... भविष्य.

संशयार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करवित असलों..... वर्तमान.

कर्मणिप्रयोग.

भ्यां करविला असला, इ०..... भूत.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करविणार असलों..... भविष्य.

मीं करवित असेन..... अपूर्णभविष्य.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करविणार असेन..... भविष्यभविष्य.

कर्मणिप्रयोग.

भ्यां करविला असेल, इ०..... भूतभविष्य.

संकेतार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

मीं करवितां, तूं करवितास, तो करविता, इ०.

भूत.

मीं करवित असतां, तूं करवित असतास, इ०.

अपूर्णभूत.

कर्मणिप्रयोग.

भ्यां करविला असता, करविली असती, इ०.

भूतभूत.

शक्य भेद.

स्वार्थ.

कर्तरिप्रयोग.

माझ्याने अ० मला करवते	वर्तमान.
करवत आहे.....	अपूर्णवर्तमान.
करवत असते.....	रीतिवर्तमान.
करवले.....	भूत.
करवले आहे.....	वर्तमानभूत.
करवले होते.....	भूतभूत.
करवत होते.....	अपूर्णभूत.
करवे, करवत असे.....	रीतिभूत.
करवते झाले.....	पूर्णभूत.
करवणार होते... ..	भविष्यभूत.
करवेल.....	भविष्य.
करवत असेल.....	अपूर्णभविष्य.
करवणार आहे.....	वर्तमानभविष्य.

आज्ञार्थ.

माझ्याने अ० मला करवो.....वर्तमान.

विध्यर्थ.

या धर्मी प्रशस्त रीतीने हवे होत नाहीत, झणोन ती एथे लिहिली नाहीत.

संशयार्थ.

माझ्याने अ० मला करवत असले.....वर्तमान.

माझ्यानें अ०	मला करवलें असलें.....भूत.
—	करवणार असलें.....भविष्य.
—	करवत असेल... ..वर्तमानभविष्य.
—	करवलें असेल.....भूतभविष्य.
—	करवणार असेल.....भविष्यभविष्य.

संकेतार्थ.

माझ्यानें अ०	मला करवतें.....भूत.
—	करवत असतें.....अपूर्णभूत.
—	करवलें असतें.....भूतभूत.

११९. या प्रमाणें नस या सहाय धातूचीं रूपें असं या सहाय धातूच्या रूपांच्या ठिकाणीं लाविलीं असतां, अथवा कोठें कोठें न आणि नये हे शब्द लाविले असतां, अकरण रूपां, सर्व भेदीं, सर्व अर्थीं, सर्व प्रयोगीं, सर्व कालीं, रूपें सिद्ध होतात; जसे—मीं करित नाहीं, म्यां केलें नाहीं, मीं करित नव्हतो, मीं करीना, अ० नकरीं, अ० करित नसें; केलें नव्हतें; करणार नव्हतो; करणार नसेन; इत्यादि.

१२०. अकरण रूपां आज्ञार्थीं, विध्यर्थीं, आणि संकेतार्थीं मात्र कांहीं फेरफार होतो तो दाखवितों.

अकरण रूप.

आज्ञार्थ.

वर्तमान काल.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं करूं नको ?	आम्हां करूं नको ?
द्वि०	तूं करूं नको.	तुम्हां करूं नका.
तृ०	तो-ती-तें नकरूं-नकरो.	ते-त्या-तीं नकरूत-नकरोत.

विध्यर्थे.

वर्तमानकाल.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	म्यां करूं नये,	आझों करूं नये अ० नये करूं.
द्वि०	त्वां करूं नयेस,	तुझों करूं नये, अ० नये करूं.
तृ०	त्याणें-तिणें करूं नये,	त्यांहीं करूं नये, अ० नये करूं.

संकेनार्थे.

भूतकाल.

कर्त्तरिप्रयोग.

पुरुष.	एकव०	अनेकव०
प्र०	मीं नकरितों,	आझों नकरितां, अ० करितोंना.
द्वि०	तूं न करितास,	तुझी नकरितेत, अ० नकरितां, अ० करितेतना, अ० करितांना.
तृ०	तो नकरिता,	ते नकरिते, अ० करितेना.

१२१. जा, ये, दे, लाग, बस, आणि पाह, हे व आणखी दुसरे कित्येक धातुही कोठें कोठें सहाय धातूंचीं कामें करितात; परंतु यांचीं रूपें मुख्य धातूंच्या नियमित धातु-साधितांच्या रूपां पुढें नियमित अर्थीं आणि नियमित काळीं मात्र लावितात; जसें-‘तो विचार करित नाही, उगीच लिहित जातो,’ ‘तो मारिला जातो,’ ‘मारिला गेला,’ ‘त्याला चालतां

‘येत नाहीं’, ‘तो त्यास जाऊं देतो,’ ‘त्याणें चोरास पळूं दिलें,’
 ‘मीं तें काम करूं लागलों,’ ‘तो उगीच रंग लावित बसतो,’
 ‘संभाळ, तो निसटूं पाहतो,’ इ०.

या विषयीं विस्तार माझ्या मोठ्या व्याकरणांत केला आहे तो पहावा.

१२२. सहाय धातूंतून ज्यांच्या केवळ नियमित रूपांचाच प्रयोग नियमित अर्थी, नियमित काळां, नियमित पुरुषीं मात्र होतो, त्यास गौण अथवा सिद्ध क्रियापद झणतात; तीं—
 पाहिजे, नको, नये, आणि नलगे, हों होत.

उदाहरणें.

मला पुस्तक पाहिजे.

मला कडू औषध नको.

तुला गेलें पाहिजे.

तूं जाऊं नको.

माणें तें काम करूं नये.

स काम करणें नलगे.

त्याला पुस्तकें पाहिजेत.

तिला मळकीं वल्लें नकोत.

मला निरंतर वाचायास पाहिजे.

तुझीं निजूं नका.

आझीं असें झणूं नये.

तिला डागिणे व्हावेत.

१२३. जेव्हां कर्मासच कर्ता करायाचा असतो, तेव्हां जा या धातूचा प्रयोग करितात. अशा प्रयोगास कर्म-कर्तरिप्रयोग झणतात; जसें--‘शिपाई चोर धरितो’, आणि ‘शिपायानें चोर धरिला जातो’, यांत पहिल्या वाक्यांत चोर हें कर्म; आणि दुसऱ्या वाक्यांत अर्थ तसाच असून चोर हा कर्ता होतो. ‘तो गाय बांधित नाहीं’, ‘त्याच्यानें गाय बांधिली जात नाहीं’, ‘त्या लढाईत तो मारला गेला,’ ‘तुझास तो हुकूम केला जाईल’, इ० आणखी उदाहरणें.

या कर्मकर्तरिप्रयोगाचा प्रचार इतर भाषांत फार आढळतो. या विषयाचा विस्तार माझ्या मोठ्या व्याकरणांत व त्याच्या पूरणिकेंत पहावा.

१२४. धातूँ वरून कित्तीएक नामें, विशेषणें, आणि अव्ययें साधतात; तीं खालीं त्यांच्या अर्था सुद्धां लिहून दाखवितों. त्यांस धातुसाधितें झणतात.

धातुसाधितें.

मूळरूप भेद.

नामें आणि विशेषणें.

करणें.....	क्रियावाचक.
कर्ता, अ० करता, करणार, करणारा.....	कर्तृवाचक.
केला, केलेला.....	कर्मवाचक.

अव्ययें.

करित, करितां, करितांनां.	} वर्तमानकालवाचक.
करित असतां, करित असतांनां.	
केलें असतां, केलें असतांनां	भूतकालवाचक.
करून	पूर्वकालवाचक.
करूं, करायास, करावयास	निमित्तवाचक.
करावें, करावयाचें, करणें	विधिवाचक.

प्रयोजक भेद.

नामें आणि विशेषणें.

करिवणें	क्रियावाचक.
करविता, कराविणारा-र.....	कर्तृवाचक.
करविला, कराविलेला	कर्मवाचक.

अव्ययैः.

करवित, करवितां, करवितांनां,	}	वर्तमानकालवाचक.
करवित असतां, करवित असतांनां.		
करविलें असतां, करविलें असतांनां.		भूतकालवाचक.
करवून		पूर्वकालवाचक.
करवूं, करवायास, करवावयांस		निमित्तवाचक.
करवावें, करवायाचें—वयाचें		विधिवाचक.

शक्य भेद.

नामिं आणि विशेषणैः.

करवणें.....	क्रियावाचक.
करवलें, करवलेलें	कर्मवाचक.

अव्ययैः.

करवत, करवतां, करवतांनां.	}	वर्तमानकालवाचक
करवत असतां, करवत असतांनां.		
करवलें असतां, करवलें असतांनां.		भूतकालवाचक.

यांच्या मागें न हें अव्यय योजिलें असतां अकरण रूपीं धातुसाधितें होतात.

१२५. कित्येक धातूंचीं भूतकालाचीं रूपें अनियमित होतात; त्यांतून कांहीं एथें सांगतां.

धातु.	भूतकाल.	धातु.	भूतकाल.
करणे.	केलें.	घालणें.	घातलें.
मरणे.	मेलें.	मागणें.	मागितलें.
जाणें.	गेलें.	सांगणें.	सांगितलें.

धातु.	भूतकाल.	धातु.	भूतकाल.
येणें.	आले.	ह्मणणें.	ह्मटलें, ह्मणाले.
होणें.	झालें.	पिणें.	प्यालें.
घेणें.	घेतलें.	भिणें.	भ्यालें.
देणें.	दिलें.	विणें.	व्यालें.
उडणें.	उडालें.	पळणें.	पळालें.
इ०.	इ०.	इ०.	इ०.

१२६. एका क्रियेच्या अर्थी दोन शब्दांचा प्रयोग होऊन जें क्रियापद साधवें त्यात संयुक्त क्रियापद ह्मणावें; जसें—विकत घेणें, तोंडीं लावणें, जेऊं घालणें, श्रवण करणें, इ०.

क्रियाविशेषण अव्ययें.

१२७. ज्या शब्दानें क्रियेच्या गुणाचा अथवा प्रकाराचा अथवा अमुक अवस्थेंत ती क्रिया घडली, अशा अर्थाचा, बोध होतो, तो शब्द क्रियाविशेषण होय; जसें—‘हळू चालतो,’ ‘फार खर्चतो,’ ‘हंसत जेवतो,’ इ०; या वाक्यांत हळू, फार, हंसत, हीं क्रियाविशेषणें होत.

(अ) यात कित्येक शुद्ध क्रियाविशेषण अव्ययें असतात; जसें—हळू, लौकर, निमूट, पुनः, वारंवार, इ०.

(आ) धातुसाधित क्रियाविशेषणें; जसें—खेळत, हंसत, खेळतां, हंसतांनां, खेळत असतां, खेळत असतांनां, इ०.

(इ) शुद्ध विशेषणें असून ज्यांचा संबंध अथवा अन्वय क्रिये कडेस असतो (यांचा भरणा या भावेंत फार आहे)

जसें—‘तो चांगलें लिहितो,’ ‘ती गोड बोलत्ये,’ ‘त्या मधुर गातात,’ इ०.

या भाषेत गुणविशेषणांची क्रियाविशेषणे होत असतां त्यांच्या रूपांत बहुधा काहीं फेरफार होत नाही.

१२८. कित्येक क्रियाविशेषणे असून कर्त्याच्याच अनु-रोधानें वागतात; जसें—‘ती उगी राहत्ये,’ ‘ते उभे राहतात,’ ‘त्या आडव्या जातात,’ इ०.

१२९. हीं क्रियाविशेषणे क्वचित् दुसऱ्याही क्रियाविशेषणाचा अथवा विशेषणाचा प्रकार दाखवितात; जसें—‘ते फार लौकर बोलतो,’ ‘तो मोठा ठक आहे,’ इ०.

१३०. मराठी भाषेत अनुकरणवाचक शब्द निरंतर क्रिया-विशेषणे असतात; जसें—फटकन, फटकर, फटदिनी, फटदिशीं, गटकन, गटकर, गपगप, धसधस, पुरपुर, तुरतुर, फडफडां, दबादब, कडाकड, धडाधड, इ०.

अशा अनुकरणवाचक क्रियाविशेषणांचा भरणा या भाषेत फार आहे.

१३१. कित्येक शब्दांस विभक्ति असतां त्यांचा प्रयोग केवळ अव्यया प्रमाणें होतो; जसें—इतक्यांत, सकाळला, दिवसास, दिवसाचा, रात्रीस, रात्रीं, तशांत, मोठ्यानें, अन-शेपोटीं, अनवार्णीं, इ०; उ०—‘इतक्यांत सूर्य मावळला,’ ‘तूं उद्यां सकाळाला ये,’ ‘तशांत मीं गेलों असतो,’ ‘तो मोठ्यानें ओरडला,’ ‘या अनवार्णीं चालतात,’ इ०.

१३२. दर घरीं, दर गांवीं, हे शब्द, आणि अशा अर्थीं जे-घरोघर, गांवोगांव, दारोदार, असे शब्द येतात, तींही क्रियाविशेषणे होत; उ०—‘तो दारोदार भटकतो,’ ‘मीं गांवो-गांव फिरलों,’ ‘हीं झाडे एथें रानोरान असतात,’ इ०.

१३३. कित्येक क्रियाविशेषण अव्ययें त्यांच्या अर्था सुद्धां एथें सांगतां.

स्थलवाचक.....तेथें, एथें, जेथें, इकडे, तिकडे,
कोणीकडे, पलिकडे, कोठें, इ०.

कालवाचकतेव्हां, एव्हां, जेव्हां, केव्हां, उद्यां,
काल, आज, परवां, यंदां, गतसालीं, इ०.

संख्यावाचक.....एकदां, दोनदां, दहादां, शंभरदां, इ०

क्रमवाचक पहिल्यानें, दुसऱ्यानें, इ०.

निश्चयार्थकखचित, खरोखर, निःसंशय, इ०.

उभयान्वयी अव्ययें.

१३४. ज्या अव्ययाचा संबंध दोन शब्दां कडेस अथवा वाक्यां कडेस असून त्यांस जें जोडितें त्यास उभयान्वयी अव्यय झणावें; जसें—आणि, जर, तर, परंतु, अथवा, किंवा, तरीं, जरीं, कांकीं, इ०. उदाह०—‘रामा आणि कृष्णा तेथें गेले आहेत,’ या वाक्यांत रामा आणि कृष्णा या उभयान्वयी अव्ययांचा गेले आहेत या क्रिये कडेस अन्वय जाणावा.

१३५. कित्येक उभयान्वयी अव्ययें अर्था सुद्धां सांगतां.

समुच्चयवाचक.....आणि, व, आणखी.

पक्षांतरबोधकपण, परंतु, अथवा, किंवा,
नाहीं तर, पक्षां, इ०.

न्यूनत्वबोधककदाचित्, किंचित्, बहुधां, बहुत
करून, प्रायः, इ०.

कारणोभयान्वयी.....कारण, कांकी, कांजर,
त्यास, इ०.

संकेतोभयान्वयीजर, तर, जरीं, तरीं, इ०.

शब्दयोगी अव्यये.

१३६. कोणत्याही स्थलवाचक अथवा कालवाचक शब्दांशीं ज्या अव्ययांचा योग होतो, तीं शब्दयोगी अव्यये जाणावीं; आणि ज्या शब्दांशीं यांचा योग अथवा अन्वय असतो, त्यांचें या अव्ययांच्या योगानें सामान्यरूप होतें; जसें—वर, खालीं, पुढें, मागें, नंतर, कडे, मध्यें, पूर्वीं, अगोदर, इ०. उदाहरण—झाडावर, घराखालीं, घोड्यापुढें, इ०. यांत वर, खालीं, पुढें यांच्या योगानें झाड, घर, घोडा, यांचीं झाडा, घरा, घोड्या, अशीं सामान्यरूपें झालीं आहेत.

सामान्यरूपांशीं हीं शब्दयोगी अव्यये मिळवून लिहिण्याची चाल प्रशस्त नाही. सामान्यरूपें निराळीं करून पुढें अंतरानें शब्दयोगी अव्यये लिहावीं; जसें—घरा पुढें, घोड्या वर, आतेकडे, राजवाड्या समोर, इ० हें मला प्रशस्त दिसतें. या नियमा कडे कोणी लक्ष देत नाही ही थोडी दुःखाची गोष्ट आहे. परंतु पारंपाठ पडला आहे तो बलवत्तर आहे.

१३७. पावेतो, पर्यंत, इ० कित्येक शब्दयोगी अव्ययांच्या योगानें कोठें कोठें सामान्यरूप होत नाहीं; जसें—दोन महिने पावेतो, चार दिवस पर्यंत, सकाळ पर्यंत, इ०.

१३८. या शब्दयोगी अव्ययां वरून चा, ला, आणि ईल प्रत्यय लिंगभेदेंकरून लाविले असता ते शब्द विशेषणें होतात; जसें—वरचा, खालचा, पुढला, मागला, समोरलें, आंतील, बाहेरील, इ०.

१३९. यांत कित्येक शुद्ध शब्दयोगी अव्यये असतात,

त्यांच्या योगानें सामान्यरूप होत नाहीं; तीं—च, हि, ही, मात्र, ना, देखील, इ०.

हो शुद्ध शब्दयोगी अव्यये ज्या शब्दा पुढें येतील त्यांशीं तीं जोडून लिहावीं.

केवलप्रयोगी अ० उद्धारवाची अव्यये.

१४०. ज्या अव्ययांच्या योगानें बोलणाराच्या मनांतील हर्ष-शोकादि विकार अथवा उद्धार समजतात, तीं केवलप्रयोगी अ० उद्धारवाची अव्यये जाणावीं; जसें—अंः, छिः, छी, वाहवा, शाबास, भले, इ०. यां पुढें (!) असें चिन्ह करितात.

१४१. संबोधनीं जीं उद्धारवाची अव्यये असतात तीं लिंगवचनाच्या अनुसंधानानें असतात:

लिंग.	एकव०	अनेकव०
पु०—अरे, रे, अगा, अजि.	}	अहो, हो, अजि.
स्त्री०—अगे, गे, अगो.		

साधितशब्दविचार.

१४२. साधित शब्द दोन प्रकारचे आहेत: एक शब्दसाधित आणि दुसरा धातुसाधित.

(अ) शब्दा वरून जे साधतात ते शब्दसाधित; जसें—माणुसपण, देवपण; खरेपणा, वेडेपणा; धिटार्ई, महागार्ई; गुलामगिरी; पुणेकर, काशीकर; मारेकरी, भाडेकरी; झोपाळू, लाजाळू; पैठणी, शहागडी; शास्त्री, ज्योतिषी; खोडकर, विणकर; पाटिलकी, महारकी; दारूखोर, भांडखोर; दुकानदार, पोतदार; दम्या, खोकल्या, भांग्या; रानवट, भोळवट, कडवट;

किफायतवार, वयादवार; बापुडवाणा, लाजिरवाणा; घरवाला
लेंकुरवाळा, भाजीवाला; खाणावळ, दळणावळ; इ०.

हे शुद्ध मराठी साहित्य शब्द सांगितले.

१४३. संस्कृत साहित्य शब्द या भाषेत फार येतात त्यांचा
एथें विस्तार करितां येत नाहीं, परंतु त्यांतून थोडे जे मुख्य
मुख्य आहेत ते सांगतो;—प्रापंचिक, व्यावहारिक, आनंदित,
दुःखित, कोपिष्ठ, रागिष्ठ, भक्षणीय, गुणक, बाधक, ब्राह्मणत्व,
लघुत्व, मधुरता, विद्वत्ता, श्रीमंत, बुद्धिमान, द्रव्यवान, यश-
वंत, पुत्रवती, सौभाग्यवती, वैष्णव, शैव, पौत्र, पार्थिव, इ०.

१४४. धातू वरून जे साधतात ते धातुसाहित्य; जसे—
मार, तोड, रड; ठेंचा, ठेवा, झगडा; विकाऊ, विणाऊ, शि-
काऊ; उडी, बुडी, थापडी; कोरीव, ओतीव; मोडका, रडका;
दळण, कांडण, घुसळण, सारवण, तारण, पोषण; निजणा-
र-रा, खाणार-णारा; घडणावळ, धुणावळ; करणी, पेरणी;
मिरवणें, खेळणें, बोलणें; लाव्या, माऱ्या; इ०.

सांमासिकशब्दविचार.

१४५. दोन किंवा अधिक शब्द अथवा नामें मिळून जो
एक शब्द होतो, अथवा एक नाम होतें, तें सामासिक नाम
जाणावें; आणि या एकत्र जोडलेल्या शब्दां मध्यें जो परस्पर-
रांचा अर्थानें संबंध असतो त्यास समास असें ह्मणावें.

१४६. हे समास सात आहेत—द्वंद्व, तत्पुरुष, कर्मधा-
र्य, बहुव्रीहि, द्विगु, मध्यमपदलोपी, आणि अव्य-
यीभाव.

१४७. दोन अथवा अधिक शब्दांचा संयोग होऊन मधल्या आणि या अव्ययाचा ज्यांत लोप होतो, क्षणजे तें अव्यय असतां जेथें एक शब्द होतो, तेथें तो द्वंद्व समास जाणावा. जसें—इटीदांडू क्षणजे इटी आणि दांडू तो; याच प्रमाणें—आईबाप, बहीणभाऊ, बापलेंक, ब्रह्माविष्णुमहेश, इ०.

१४८. या द्वंद्व समासाचा आणखी एक प्रकार असा आढळतो कीं, जेथें दोन शब्द जोडले असतां आणखी त्या शिवाय इतर तशा जातीच्या पदार्थांचाही त्यांत संग्रह होतो; असें असलें क्षणजे त्यास समाहार द्वंद्व क्षणतात; जसें—भाजीपाला झटलें क्षणजे केवळ भाजी आणि पाला इतके दोनच पदार्थ समजूं नयेत, तर सर्व प्रकारची शाखभाजी समजली पाहिजे; तसेंच—कोळीमाली, शेटसावकार, घरदार, मीठभाकर, शेतभात, वाणीउदमी, इ०.

भाकरीबिकरी, दगडबिगड, लहानसहान, इ० शब्दही याच प्रकारचे जाणावे.

१४९. जेथें पूर्व शब्दाच्या विभक्तीचा संबंध पुढल्या शब्दाशीं असून त्या विभक्तीचा लोप असतो, तेथें तत्पुरुष समास जाणावा; जसें—द्विजदंड, क्षणजे द्विजाप्रत जो दंड तो, कृपात्रलोकन, क्षणजे कृपेनं जें अवलोकन तें, देवघर, क्षणजे देवाचें जें घर तें, इ०.

१५०. बोलणाराच्या मनांत उभय शब्दांचा भाव ज्यांत समान असतो, अथवा विशेष्यविशेषणांचा योग असून जेथें समास घडतो, तेथें कर्मधारय समास जाणावा; जसें—कालपुरुष क्षणजे काल हाच कोणी पुरुष, अथवा काळा

सारखा जो पुहष तो; तांबडमाती, काळमांजर, भव-
सागर, इ० आणखी उदाहरणें.

माऊसभाऊ, आतेबहीण, चुलतसासरा, नातजांवई,
हीं आणखी याच समासाचीं उदाहरणें जाणावीं.

१५१. दोन शब्दांचा योग असतां तिसरा पदार्थ जाणिला
जातो, तेथें बहुव्रीहि समास होतो; जसें—चक्रपाणि, ह्यणजे
चक्र आहे पाणीच्या ठायीं ह्यणजे हातीं ज्याच्या तो—विष्णु,
चतुर्भुज, शशिशेखर, इ० आणखी उदाहरणें.

१५२. पूर्व शब्द संख्यावाचक असून पुढल्या शब्दांशीं जेथें
समास होतो, (आणि हा समास बहुधा समाहारार्थीं ह्यणजे
समुदायाच्या अर्थीं असतो,) तेथें द्विगु समास जाणावा;
जसें—पंचपालें, ह्यणजे पांचा पाळ्यांचा समुदाय; याच
प्रमाणें पंचारती, पंचखाजें, अठराबाबू, बरिभाई, इ०.

१५३. दोन शब्दांच्या मधल्या पदाचा लोप होऊन जेथें
समास होतो, तेथें मध्यमपदलोपी समास जाणावा; जसें—
साखरभात ह्यणजे साखरेनें युक्त अथवा साखर घालून
केलेला जो भात तो; याच प्रमाणें—कातरविडा, घरजां-
वई, इ० आणखी उदाहरणें.

१५४. पूर्व शब्द अव्यय असून त्याचा पुढल्या शब्दांशीं
संबंध असतो, आणि तें सारें सामासिक पद क्रियाविशेषण
अव्यय असतें, तेथें अव्ययीभाव समास जाणावा; जसें—
दरमजल, दरदिवस, हरघडी, गांवगन्ना, इ०.

कारकविचार.

१५५. क्रियेच्या संबंधानें जो विभक्तीचा अर्थ त्यास कारक ह्मणावें. हे असे विभक्तीचे अर्थ सहा आहेत;—कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, आणि अधिकरण.

१५६. प्रथमा विभक्ति असतां क्रियेच्या संबंधानें तिचे दोन अर्थ असतात, कर्ता आणि कर्म; उ०—‘रामा लिहितो,’ ‘बाळा चालतो,’ ‘गंगू रडत्ये’, इ०. यांत रामा, बाळा, आणि गंगू हे प्रथमान्त शब्द त्या त्या क्रियांचे कर्ते होत. आणि ‘रामा पोथी लिहितो,’ ‘अहिन्या गीता वाचत्ये,’ ‘बाळा काम करितो,’ ‘गंगू गाय बांधित्ये,’ यांत—पोथी, गीता, काम, आणि गाय, हीं प्रथमान्त नामें त्या त्या क्रियांचीं कर्मे होत.

१५७. द्वितीयान्त नामें कर्म असतात; उहाह०—‘बाळा गोपाळास मारितो,’ ‘आई मुलांस राखित्ये,’ ‘त्याणें त्याला पालिलें,’ यांत द्वितीयान्त नामें त्या त्या क्रियांचीं कर्मे होत.

द्वितीयेची आणि चतुर्थीचीं रूपें सारखीं होतात; ह्मणोन जेथे कर्माचा अर्थ नसतो तेथे तीं चतुर्थीचीं रूपें मानावीं.

१५८. तृतीयेचे अर्थ पुष्कळ आहेत, परंतु त्यांत मुख्य कर्ता आणि करण. एकादी क्रिया करायाचें जें साधन, ह्मणजे ज्याच्या योगानें ती क्रिया घडत्ये, त्यास करण ह्मणावें; उ०—‘नानानें चाबकानें आपल्या घोड्यास मारिलें,’ ‘पांडूनें लेखणीनें धडा लिहिला,’ यांत नानानें आणि पांडूनें हीं तृतीयान्त नामें त्या त्या क्रियांचे कर्ते होत; आणि चाबकानें आणि लेखणीनें हीं नामें तृतीयान्त खरीं, परंतु या तृतीयेचा अर्थ करण होय.

१५९. ज्या कारणें व ज्याच्या साठी, एकादी क्रिया घडत्ये तें संप्रदान; चतुर्थीचा अर्थ संप्रदान असतो; उदाह०—‘नानानें पांडूला धडा शिकविला,’ ‘बाळानें भिकाऱ्यांस पैसे वांटले;’ यांत पांडूला आणि भिकाऱ्यांस ही संप्रदानार्थी चतुर्थी होय.

कोठें अधिकरणार्थीही चतुर्थी होत्ये; जसें—‘तो डोकीस पांगोटें गुंडाळितो,’ ‘तो रात्रीस जागतो,’ इ०.

१६०. ज्या संबंदानें अवधीचा अथवा वियोगाचा अथवा अधिक उणेपणाचा बोध होतो, त्यास अपादान झणावें; पंचमी विभक्तीचा हा अपादान अर्थ असतो. उदाह०—‘मुंबईहून पुणें साठ कोस आहे,’ ‘तो घरून आला,’ ‘त्याहून ती अधिक शाहणी आहे;’ यांत मुंबईहून, घरून, आणि त्याहून, या पंचमीचा अर्थ अपादान होय.

१६१. ज्या ठिकाणीं अथवा ज्या कालीं एकादी क्रिया घडत्ये, तें ठिकाण, आणि तो काल, यास अधिकरण झणावें; सप्तमीचा अर्थ अधिकरण होतो; उदाह०—‘तो घरांत नाही,’ ‘तो गांवांत फिरतो,’ ‘या वर्षी पाऊस चांगला पडला,’ यांत घरांत, गांवांत, आणि वर्षी ही अधिकरणार्थी सप्तमी होय.

१६२. षष्ठी विभक्तीचा संबंध क्रियेशीं नसतो, परंतु इतर शब्दांशीं तिचा संबंध असतो, झणोन ही विभक्ति कारकांत मानीत नाहीत; उ०—‘नानाचा भाऊ पांडू,’ ‘वेणूच्या बहिणी सुंदरा व अहिल्या,’ ‘रामाचें घर पुण्यांत आहे;’ यांत नानाचा, वेणूची, रामाचें, या षष्ठीचा अर्थ संबंध भाऊ, बहिणी, घर, या शब्दांशीं आहे.

वाक्यरचना.

१६३. वाक्यांत शब्दांची योजना कसकशी कोठकोठें करावी हें या प्रकरणांत सांगितलें असतें. या विषयींचे नियम पुष्कळ आहेत, त्यांतून थोडे एथें सांगतां.

१६४. ज्यांत कर्ता आणि त्याची क्रिया पूर्णपणानें सांगितली असत्ये, त्यास वाक्य ह्मणावें; जसें—'नाना लिहितो,' 'पांडुनें धडा वाचला,' 'रामा उद्यां गांवास जाईल,' इ०.

१६५. ज्यांत कर्ता आणि क्रिया असून अर्थाची समाप्ति होत्ये तें पूर्ण वाक्य जाणावें; जसें—'बाबा जातो,' 'सुंदरा आपल्या वाड्यांत खेळत्ये,' इ०.

१६६. ज्यांत अर्थाची समाप्ति झाली नसत्ये तें अपूर्ण वाक्य जाणावें; जसें—'जो शिकत असतां,' 'त्याणें तितकें काम करून,' इ०.

१६७. आतां वाक्यरचने विषयींचे कांहीं मुख्य नियम सांगतां.

नियम १.

वाक्यांत पहिला कर्ता, दुसरें कर्म, आणि शेवटीं क्रियापद असावें. उदाह०—'बाला पोथी लिहितो,' 'बाबा निरंतर देवार्ची भक्ति करितो,' 'तिणें त्या बायांचा चांगला आदर-सत्कार केला,' 'जर तो गेला नसता, तर मीहि गेलों नसतां.'

नियम २.

विशेष्याच्या लिंगवचनां प्रमाणें त्याच्या विशेषणाचें लिंगवचन असलें पाहिजे, मग तें विशेषण अथवा त्याचें विशेष्य त्या वाक्यांत कोणी कडे कां असेना; उदाह०—'तेव्हां त्याणें त्याचा मुलगा बहुतेक गुणांनीं संपन्न आणि रंगानें गोरा, परंतु एका डोळ्यानें किंचित् तिरवा असा पाहिला,'

‘चीन देशांत हिरवीं, पिवळीं, तांबडीं, आणि दुसऱ्या तऱ्हेचेच्या रंगांचीं पाखें ,

नियम ३.

जर वाक्यांत पुष्कळ नामें एका पुढें एक असलीं, आणि त्या साऱ्यांस एकच विभक्ति, अथवा शब्दयोगी अव्यय लावायाचें असलें, तर त्या पुढें हा अथवा असा या सर्वनामाची योजना करून त्यास लावावें; उदाह०—‘रामा, गोविंद, मनी, विष्णु, यांचा बाप,’ ‘माझें पागोटें, दुपेटा, शेला, रुमाल, हीं सारीं चोरीस गेलीं,’ ‘रामा, गोविंद, हरि, आणि विष्णु, यांच्या पुढें त्यांचें काहीं चालावयाचें नाहीं,’ ‘चोरी, लबाडी, चहाडी, आणि दुसऱ्याची निंदा, हीं केलीं असतां त्यां पासून दुःख उत्पन्न होतें.’

नियम ४:

जर एका क्रियापदाचे अनेक कर्ते असले, तर शेवटल्या कर्त्याच्या लिंगवचनां वरून क्रियापद फिरतें; उदाह०—‘ती आणि ती गेली;’ ‘गाड्या, घोडे, आणि उंटें, मागून चाललीं;’ ‘त्याणें आपलें स्नान, संध्या, आणि जेवण आटोपिलें,’ इ०.

नियम ५.

कोणतेंही क्रियापद असलें तरी त्यास कर्ता पाहिजे, मग, तो कर्ता त्या वाक्यांत स्पष्ट असो, अथवा बाहेरून आणावा लागो; उदाह०—‘रामा त्या कडेस गेला, परंतु भेटला नाहीं,’ या वाक्यांत भेटला नाहीं या क्रियापदास कर्ता नाहीं झणोन हें वाक्य शुद्ध नाहीं.

नियम ६.

पदार्थाचा अतिशयपणा दाखवायाचा असतां बहुधा एक-
वचनाचा प्रयोग करितात; उदाह०—‘यंदां देशा वर जोंधळा
फार पिकला,’ ‘काल यात्रेंत पुष्कळ माणूस लोटलें होतें.’

नियम ७.

रुढींत असल्या शिवाय बहुधा केवळ मराठी आणि सं-
स्कृत शब्दांचा समास करूं नये; ‘गांवप्रदक्षिणा,’ ‘हत्ती-
चर्म,’ असें ह्रस्व नये,—‘ग्रामप्रदक्षिणा,’ आणि ‘हस्तिचर्म,’
असें ह्रस्वावे.

या वाक्यरचनेचे पुष्कळ अगत्याचे नियम आहेत; ते माझ्या मो-
ठ्या व्याकरणाने पहावे.

विरामचिन्हे.

१६८. ग्रंथ वाचतांना त्याचा अर्थ स्पष्ट समजाविण्या क-
रतां जागोजाग थांबावे लागते, कोठें फार वेळ आणि कोठें
थोडा वेळ तरी थांबावे लागते; हें जाणविण्या करतां चिन्हे
करितात, त्यांस विरामचिन्हे ह्मणतात. हीं विरामचिन्हे
सहा आहेत—(,) हें स्वल्पविराम, (;) हें अर्धविराम,
(:) हें अपूर्णविराम, (.) हें पूर्णविराम, (?) हें
प्रश्नचिन्ह, आणि (!) हें उद्गारचिन्ह.

१६९. सरळ लांब वाक्यांत जर दुसरीं लहान वाक्ये अथवा
शब्द, थोडा विराम घेऊन निरनिराळीं दाखवायाचीं असलीं,
तर स्वल्पविराम चिन्ह दिलें पाहिजे; जसें—‘एक मुलगा,
आपल्या आंधळ्या बापास हातीं धरून, भाक मागत फिरत

होता.' 'त्यास जेव्हां गरीबी आली, तेव्हां त्याणें आपला घोडा, उंट, गाई, आणि कुतरेही विकलें.'

१७०. जेथें एकाद्या लांब वाक्यांत लहान मोठीं वाक्यें संपतात, परंतु त्यांत अर्थाची समाप्ति होत नाही, तेथें त्या लहान मोठ्या संपलेल्या वाक्यां पुढें अर्धविराम चिन्ह द्यावें; जसें—'ईश्वराची भक्ति मनानें केली पाहिजे; मनाचें अर्पण न करितां नुसत्या द्रव्याचें अर्पण केल्यानें देव प्रसन्न होईल असें दिसत नाही; आणि या प्रमाणें साधूंचीं वाक्येंही आहेत, परंतु त्यांचा लोक अगदीं विचार करीत नाहींत.'

१७१. एकाद्या लांब वाक्यांत जेव्हां एकाद्या सांगितल्या अर्थसि बळ आणण्या करतां उदाहरणा प्रमाणें दुसरें वाक्य प्रविष्ट करावें लागतें तेव्हां त्या वाक्या पूर्वी अपूर्णविराम चिन्ह द्यावें लागतें; उदाह०—'सर्व देशांत साधु पुरुष होऊन गेले, ते असेंच झणतात; आणि आपणही नित्य पाहतों: ए-थील सुख क्षणभंगुर आहे; झणोन क्षणभंगुर सुखा सार्ठी लोभांत पडून पाप करूं नये.'

१७२. जेथें पूर्णपणें वाक्य संपतें तेथें पूर्णविराम द्यावा. उदाह०—'त्याचा मुलगा काल घरीं आला.' 'मीं काल एक घर विकत घेतलें.' 'त्याणें चोरास धरिलें, आणि तो त्याच्या मुसक्या बांधीत होता, इतक्यांत फौजदाराचे शिपाई येऊन त्याहीं त्या चोरास चावडी वर नेलें.'

१७३. ज्या वाक्यांत प्रश्न केला असतो, त्या वाक्याच्या शेवटीं प्रश्नचिन्ह लिहावें. उदाह०—'तूं तेथें गेला होतास काय?' 'तुमीं इतकी खटपट कां करितां?'

१७४. ज्या शब्दानें, अथवा ज्या वाक्यांत, हर्ष, शोक, आश्चर्य, इ० मनाचे भाव दाखवायाचे असतात, त्या पुढें उद्गारचिन्ह लिहावें; उदाह०—अहा! केवढी मौज ही! अरे देवा, आम्हां वर केवढें मोठें संकट आहे!

व्याकरण सांगणें.

१७५. कोणत्याही वाक्यांत सर्व शब्दांचा व्याकरण रीतीनें पदच्छेद कसा करावा हें विद्यार्थ्यांस समजणें फार जरूर आहे, ह्मणोन ती पदच्छेद करण्याची अथवा व्याकरण सांगण्याची रीत खाली दाखवितों.

तीं मुलें तेथें खेळतात.

नीं-हें तें या दर्शक सर्वनामाचें, नपुंसकलिङ्गी, तृतीय पुरुषाचें, प्रथमेचें अनेकवचन. याचा संबंध मुलां कडे.

मुलें-हें मूल या अकारान्त, सामान्य नामाचें, प्रथमेचें अनेकवचन. ही कर्तारि प्रथमा. हें खेळतात या क्रियापदाचा कर्ता.

तेथें-हें स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यय; याचा खेळतात या क्रियापदा कडे अन्वय.

खेळतात-हें क्रियापद, खेळ या अकर्मक धातूचें करण रूपां, मूलरूपभेदी, स्वार्थी, वर्तमानकाली, तृतीय पुरुषाचें अनेकवचन.

यांत मुलें हा कर्ता, आणि खेळतात हें क्रियापद; हा अकर्म कर्तारिप्रयोग.

त्यांहीं सरकारांत आजपर्यंत पुष्कळ अर्ज्या दिल्या;
परंतु अद्यापि आमच्या वादाचा फैसला झाला नाही;
तथापि लोक अशी अटकळ करितात कीं, ती माल-
मिळकत रामभाऊसच मिळेल.

त्यांहीं-हें तो या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, पुल्लिंगीं, तृतीय
पुरुषाचें, तृतीयेचें अनेकवचन; ही कर्तारि तृतीया; दिल्या
या क्रियापदाचा कर्ता.

सरकारांत-हें सरकार या अकारान्त सामान्य नामाचें,
नपुंसकलिंगीं, सप्तमीचें एकवचन.

आजपर्यंत-हें कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यय; याचा
केल्या या क्रियापदा कडे अन्वय.

पुष्कळ-हें विशेषण. अर्ज्याचें.

अर्ज्या-हें अर्जी या ईकारान्त सामान्य नामाचें, स्त्री-
लिंगीं, प्रथमेचें अनेकवचन. ही कर्मणि प्रथमा; हें
दिल्या या सकर्मक क्रियापदाचें कर्म.

दिल्या-हें क्रियापद. दे या सकर्मक धातूचें, करणरूपीं
मूळरूपभेदीं, स्वार्थीं, भूतकालीं, स्त्रीलिंगीं, तृतीय पुरु-
षाचें अनेकवचन.

यांत त्यांहीं हा कर्ता, अर्ज्या हें कर्म, आणि दिल्या हें
क्रियापद. हा कर्मणिप्रयोग.

परंतु-हें उभयान्वयी अव्यय.

अद्यापि-हें क्रियाविशेषण अव्यय. याचा झाला नाही
या क्रियापदा कडे अन्वय.

आमच्या—हैं षीं या पुरुषवाचक सर्वनामाचें, षष्ठीच्या अनेकवचनीं, सामान्यरूप, वादाचा या सविभक्तिक विशेष्याच्या योगानें.

वादाचा—हैं वाद या अकारान्त सामान्य नामाचें, पुलिंगीं, षष्ठीचें एकवचन; या षष्ठीचा फैसला या नामा कडे संबन्ध.

फैसला—हैं आकारान्त सामान्य नामाचें, पुलिंगीं, प्रथमेचें एकवचन. ही कर्तरि प्रथमा.

झाला नाहीं—हैं हो या अकर्मक धातूचें, अकरणरूपीं, मूलरूपभेदीं, स्वार्थीं, भूतकाळीं, पुलिंगीं, तृतीय पुरुषाचें एकवचन.

यांत फैसला हा कर्ता, आणि झाला नाहीं हें क्रियापद, हा अकर्म कर्तरिप्रयोग.

अथापि—हैं उभयान्वयी अव्यय.

अथवा—हैं उभयान्वयी अव्यय. पुलिंगीं प्रथमेचें अनेकवचन.

अशी—हैं दर्शक सर्वनाम, स्त्रीलिंगीं, प्रथमेचें एकवचन; याचा अन्वय अटकळ या नामा कडे.

अटकळ—हैं अकारान्त सामान्य नाम, स्त्रीलिंगीं, प्रथमेचें एकवचन. ही कर्मणि प्रथमा.

करितात—हैं कर या सकर्मक धातूचें, करणरूपीं, मूलरूपभेदीं, स्वार्थीं, वर्तमानकाळीं, पुलिंगीं, तृतीय पुरुषाचें अनेकवचन.

यांत लोका हा कर्ता, अटकळ हें कर्म, आणि करितात
हें क्रियापद. हा सकर्म कर्तरिप्रयोग.

कीं—हें उभयान्वयी अव्यय.

नी—हें दर्शक सर्वनाम, स्त्रीलिंगी, प्रथमेचें एकवचन. या
अन्वय मालमिलकत या कडे.

मालमिलकत—हें अकारान्त सामासिक नाम, स्त्रीलिंगी,
प्रथमेचें एकवचन, हा द्वंद्व समास. ही कर्तरि
प्रथमा.

रामभाऊस—हें रामभाऊ या अकारान्त विशेषनामाचें,
चतुर्थीचें एकवचन.

च—हें शुद्ध शब्दयोगी अव्यय.

मिलेल.—हें मिल या अकर्मक धातूचें, करणरूपीं, मूळरू-
पभेदीं, स्वार्थीं, भविष्य काळीं, तृतीय पुरुषाचें एकवचन.
यांत मालमिलकत हा कर्ता, आणि मिलेल
क्रियापद; हा अकर्म कर्तरिप्रयोग.

समाप्त.